

บริบททางสังคมไทย พ.ศ.2371-2411

‘บริบท’ ตามความหมายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 หมายถึงคำหรือข้อความแวดล้อมเพื่อให้เข้าใจความหมาย¹ เมื่อมีการนำศัพท์คำนี้มาใช้ในการศึกษาทางประวัติศาสตร์ ได้แสดงนัยของแนวความคิดหรือปรัชญาประวัติศาสตร์เบื้องต้นที่สำคัญ คือ ความเข้าใจอดีตของสังคมมนุษย์ในมิติของเวลา ซึ่งเป็นการนำเสนอภารกิจของการศึกษาประวัติศาสตร์ที่เป็น การสืบสวนและสามารถอธิบายเหตุการณ์ในอดีตจากคำถามว่า ทำไม เหตุใด หรืออย่างไรให้คนสมัยปัจจุบันเข้าใจได้² และการเน้นมิติของเวลาทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์สะท้อนแนวคิดที่ว่าปัจจุบัน เป็นผลผลิตของอดีต จึงเกิดความสัมพันธ์ระหว่างก่อนและหลัง ความสัมพันธ์ระหว่างเหตุและผลของ เหตุการณ์ เป็นการมองกิจกรรมของมนุษย์ทั้งหมดด้วยการจัดลำดับเวลาเฉพาะและผลเฉพาะจากเหตุการณ์หนึ่งไปสู่อีกเหตุการณ์หนึ่ง โดยลักษณะดังกล่าวนี้ประวัติศาสตร์จึงเกี่ยวกับปัญหาการเปลี่ยนแปลง การเข้าซ้อน การต่อเนื่องหรือวิวัฒนาการกิจการในสังคม³ แต่เนื่องจากประวัติศาสตร์เป็นการศึกษาของคนปัจจุบันที่พยายามจะเข้าใจอดีตและผลสืบเนื่องที่ตกทอดต่อมา จึงมีข้ออภิปรายมากมายเพื่อหาข้อสรุปที่เป็นแนวทางที่ดีที่สุดสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์

ปัจจุบัน มีข้อเสนอที่สำคัญและเป็นที่ยอมรับสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์คือการกลับไป

¹ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, 2525) หน้า 458.

²นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม พัตริยะ, หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : บรรณกิจเทรดดิ้ง, 2525) หน้า 2-12.

³โรเบิร์ต วี. แคนเนลส์, ศึกษาประวัติศาสตร์อย่างไรและทำไม, แปลโดย ธิดา สาระยา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2520) หน้า 41-42.

มีชีวิตอยู่ในอดีต ซึ่งเป็นพันธกรณีของนักประวัติศาสตร์ นั่นคือ

...การพยายามเข้าใจอดีตส่วนที่ตนศึกษาอย่างแท้จริง จนดูประหนึ่งว่า ได้กลับไปมีชีวิตอยู่ในสิ่งแวดล้อมเดียวกันและสมัยเดียวกันกับผู้คนในประวัติศาสตร์ การกลับไปมีชีวิตในอดีตนั้น หมายถึงความสามารถที่จะเข้าใจความหวัง ความเชื่อ ความกลัว และวิถีชีวิตของคนในอดีต สามารถคิดอย่างที่เขาคิดและรู้สึกอย่างที่เขารู้สึกได้...⁴

แนวความคิดดังกล่าวนี้หมายถึงการจำลองสภาพในอดีตขึ้นมาใหม่เพื่อว่าจะสามารถเข้าใจความคิด ความหวังของคนในอดีต ดังนั้นการกล่าวถึงบริบทในทางประวัติศาสตร์ในที่นี้คือการศึกษา "เงื่อนไข" ของอดีตในช่วงเวลาเฉพาะช่วงหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อพฤติกรรม หรือการกระทำของคนในประวัติศาสตร์ ทั้งในแง่ของกิจการด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม อุดมการณ์และความเชื่อทางศาสนา เป็นต้น เพราะว่าการกระทำของกระบวนการแห่งประวัติศาสตร์คือผลผลิตจากปฏิกิริยาโต้ตอบซึ่งกันและกันระหว่างปัจจัยต่าง ๆ กับสภาพแวดล้อม⁵ การเชื่อมโยงเงื่อนไขและสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ในช่วงเวลาเฉพาะดังกล่าวเข้าด้วยกัน เป็นแนวทางหนึ่งที่จะเปิดเผยให้รู้และเข้าใจประวัติศาสตร์ในความหมายของ "...ทุกสิ่งซึ่งเรารู้เกี่ยวกับทุกสิ่งที่มีมนุษย์ได้ทำ ได้คิด ได้หวัง และได้รู้สึก..."⁶ ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อ

⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์ และอาคม หัฒิยะ, หลักฐานประวัติศาสตร์ในประเทศไทย, หน้า 221.

⁵ แดเนียลส์, ศึกษาประวัติศาสตร์อย่างไรและทำไม, หน้า 97. มีข้อเสนอหลายประการของแดเนียลส์ก่อนหน้าที่นี่ที่โยนโยให้เข้าใจถึงความหมายของ "บริบท" ในทางประวัติศาสตร์ เช่น "การศึกษาประวัติศาสตร์สร้างความรู้ในความสัมพันธ์ระหว่างกันและกัน เพราะเราไม่สามารถศึกษาชีวิตแง่ใดแง่หนึ่งแยกจากสภาพการณ์ของสังคมโดยสิ้นเชิง" (หน้า 46) และ "ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ทุกชนิดคือ 'ความ' จุดหนึ่ง ซึ่งประกอบด้วยระยะวางที่ (space) เวลา และเนื้อเรื่อง" (หน้า 59) และ "คำอธิบายที่เป็นประวัติศาสตร์อย่างแท้จริง ต้องจัดลำดับสถานการณ์หรือเหตุการณ์ตามเวลาและสถานที่ของประวัติศาสตร์โดยเฉพาะ พร้อมทั้งยอมรับว่า แม้แต่เหตุการณ์ซึ่งคล้ายคลึงกันอย่างมากที่สุด เช่นการปฏิวัติ 2 ครั้ง ก็อาจจะแตกต่างกันได้ในแง่มูลเหตุจูงใจ ผล และความสำคัญ" (หน้า 85).

⁶ แฟรงค์ จี. วิลสันตัน, "ขอบเขตและความมุ่งหมายของประวัติศาสตร์," ใน ปรัชญาประวัติศาสตร์, หน้า 103.

ของการปรับเปลี่ยนทางสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้อย่างชัดเจนยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม ยังมีปัญหาสำคัญในการกำหนดช่วงเวลาเพื่อการศึกษาประวัติศาสตร์ในปัจจุบันซึ่งมุ่งความสนใจต่อการศึกษาประวัติศาสตร์รวมทั้งหมด (Total History) ดังนั้นจึงมีข้อเสนอสำหรับการศึกษาประวัติศาสตร์ว่า มิใช่เป็นเรื่องของเหตุการณ์ (Event) แต่มองเป็นช่วง ๆ (Period) การพิจารณาประวัติศาสตร์ในแนวนี่เป็นการมองกระแสของเหตุการณ์ต่าง ๆ ทั้งหมดในลักษณะของความคลี่คลายและได้รับการวิจารณ์ว่าเป็นการศึกษาประวัติศาสตร์ที่ได้ละเลยต่อจุดเปลี่ยนผ่านที่สำคัญของแต่ละช่วง⁷ ข้อเสนอและวิจารณ์ดังกล่าวหากนำมาใช้เป็นแนวพินิจงานศึกษาประวัติศาสตร์ไทยที่ผ่านมาจะพบว่า ยังไม่อาจหาข้อสรุปที่เป็นการยอมรับแนวคิดอย่างหนึ่งอย่างใด โดยเฉพาะได้ ซึ่งจะมีผลต่อการกำหนดช่วงเวลาของการศึกษาในที่นี้คือ จะเป็นการมองบริบททางสังคมไทยทั้งในแง่ของความคลี่คลายทางสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น และในขณะเดียวกันก็เป็นความพยายามที่จะสร้างความเข้าใจบริบททางสังคมไทยระหว่าง พ.ศ.2371-2411 ในลักษณะที่เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการปรับเปลี่ยนทางสังคม เพื่อเป็นพื้นฐานของการเสนอการพรรณาวิเคราะห์ในบทต่อไป

การศึกษาสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

มิงานศึกษาประวัติศาสตร์ที่แสดงถึงการเปลี่ยนแปลงในลักษณะของการคลี่คลายของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นชั้นสำคัญคือ "ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วย วรรณกรรมและประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์ ของ ศ.ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งเป็นงานนำเสนอการศึกษาประวัติศาสตร์แบบ Total History อย่างเป็นระบบจากประสบการณ์การวิจัยและการตกผลึกทางความคิดที่เปิดเผยออกสู่วงวิชาการเป็นระยะ ๆ⁸ ขณะเดียวกัน ได้มีงานวิจัยประเด็นเฉพาะที่ตอบสนองต่อการเสนอของ ศ.ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ เช่นงานวิจัยเกี่ยวกับกระบวนการการศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่พยายามจะชี้ให้เห็นว่าการศึกษาในช่วง พ.ศ.2325-2394 มีความสืบเนื่องและ

⁷อุกฤษฏ์ ปัทมานันท์, ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในทัศนะของ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์, หน้า 16-17.

⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 29-31.

เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยสำคัญก่อนหน้านี้มากนักน้อยเพียงใด⁹ ซึ่งการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยในแนวทางนี้ได้ให้ภาพของกิจกรรมและการเคลื่อนไหวทางสังคมอย่างลึกซึ้งยากที่จะปฏิเสธการอธิบายอย่างเป็นระบบนั้นได้ ถึงกระนั้นก็ดี ยังมีงานศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์แนวอื่นที่จะช่วยให้การวิเคราะห์ลักษณะสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในแง่มุมของความจำเป็นที่ต้องรับแนวคิดหรืออิทธิพลของวิทยาการจากตะวันตก รวมทั้งความเป็นไปได้ของการรับรู้สิ่งใหม่ของสังคมไทยใน "ขอบเขต" ที่ถูกกำหนดด้วยสภาพภูมิศาสตร์ การเมือง และระบบสังคมสมัยนั้น

การกำหนดยุคสมัยของรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏในงานศึกษาประวัติศาสตร์ มีแนวศึกษาที่สำคัญ 3 ประการคือการพิจารณาตามแนวประวัติศาสตร์การเมือง ซึ่งกำหนดยุคสมัยดังกล่าวไว้ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงสิ้นรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2325-2394) การพิจารณาตามแนวประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ กำหนดช่วงสมัยเดียวกันนี้ตั้งแต่ พ.ศ.2325-2398 โดยถือเอาการทำสนธิสัญญาเบาริงในต้นสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นจุดของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไปสู่ยุคใหม่ และแนวพิจารณาทางสังคมมนุษยวิทยา โดยใช้ทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่ โดยกำหนดสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงการเริ่มปฏิรูปการปกครองและการบริหารราชการแผ่นดินในสมัยต้นรัชกาลที่ 5 (พ.ศ.2325-2416) ซึ่งการกำหนดช่วงสมัยตามแนวการอธิบายทั้งสามแนวทางนี้ได้ช่วยให้มองเห็นถึงการเคลื่อนไหวและความสนใจกิจกรรมด้านต่าง ๆ ของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่มีความสัมพันธ์ต่อเนื่องกันที่จะเป็นพื้นฐานของการศึกษาประวัติศาสตร์สังคม โดยมุ่งเน้นช่วงเวลาและกิจกรรมอันเป็นการเคลื่อนไหวเฉพาะประเด็นที่น่าเสนอในการวิจัยครั้งนี้ด้วย

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ปรากฏในงานวิจัยส่วนใหญ่ จะเป็นการศึกษาที่มองผ่านระบบการเมือง การปกครอง ทั้งนี้คงเป็นผลจากกระแสการศึกษาประวัติศาสตร์การเมือง ซึ่งเป็นกระแสหลักของการศึกษาประวัติศาสตร์ไทยที่มีอิทธิพลสืบเนื่องอยู่จนถึงปัจจุบัน¹⁰ การเสนอภาพ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁹พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 2. งานศึกษาประเด็นเฉพาะนี้ ต่อเนื่องจากการสรุปข้อเสนอของ ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ ที่ว่าสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์มีความเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยาในบางลักษณะ งานวิจัยนี้เป็นงานชิ้นหนึ่งที่ตอบสนองต่อข้อเสนอดังกล่าวอย่างชัดเจน

¹⁰อุกฤษฏ์ ปัทมานันท์, ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย..., หน้า 5.

ทางสังคมจึงเป็นการอธิบายเพื่อสร้างความสัมพันธ์ทางการเมือง นั่นคือการแบ่งกลุ่มคนในสังคมมุ่งเน้นการตอบสนองผลประโยชน์ของรัฐ ดังที่ ศ.ดร.นิธิ กล่าวถึงการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์แนวนี้ว่าเป็นการมองเห็นคนเป็น "สัตว์การเมือง" เพียงอย่างเดียว¹¹ และผลของการศึกษาดังกล่าวยังปรากฏในการศึกษาตามแนวทฤษฎีโครงสร้างและหน้าที่ ซึ่งให้ภาพของสังคมในแนวดิ่ง (การจัดระดับชั้นทางสังคม) มากกว่าการเสนอภาพของสังคมในแนวระนาบ แต่อย่างไรก็ดี การศึกษาระบบโครงสร้างของสังคมก็ยังคงเป็น "แบบ" ที่สำคัญอันจะนำไปสู่การศึกษาประวัติศาสตร์สังคมในประเด็นอื่น ๆ

พื้นฐานทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงเป็นสังคมศักดินาที่สืบทอดต่อมาจากสมัยอยุธยา¹² กำเนิดของสังคมศักดินาไทยอธิบายได้จากแนวความคิดเรื่องความสำคัญในการควบคุมกำลังคนและปรากฏออกมาในรูปของการจัดระเบียบทางสังคม (ซึ่งสัมพันธ์กับคำอธิบายเกี่ยวกับกำเนิดของรัฐ) โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นเจ้าชีวิต เป็นเจ้าแผ่นดินและผู้คุ้มครองประชาชน นำไปสู่กฎเกณฑ์ที่ว่าราษฎรทุกคนจะต้องมีผู้คุ้มครองดูแลตนอยู่เสมอ นับตั้งแต่หน่วยทางสังคมพื้นฐานคือครอบครัว สามีเป็นผู้คุ้มครองดูแลภรรยาและบุตร ในระดับกรมหรือกอง ซึ่งเป็นหน่วยทางสังคมที่ใหญ่กว่าก็มีขุนนางแต่ละท่านเป็นผู้คุ้มครองดูแลไพร่ของตน จึงมีการจัดลำดับของบุคคลขึ้นอย่างกว้างขวาง¹³ ซึ่งการจัดลำดับชั้นของบุคคลในสังคมในสมัยโบราณค่อนข้างจะคงตัว เนื่องจากสภาพเงื่อนไขบางประการในสมัยนั้นที่มีผลกระทบต่อชนชั้นที่แตกต่างกัน เช่น โอกาสด้านการศึกษาและข้อกำหนดของสังคมที่เอื้อประโยชน์เฉพาะกลุ่ม ดังที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงให้ข้อสรุปไว้ว่า "...เพราะเหตุ

¹¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "การศึกษาประวัติศาสตร์ไทยอดีตและอนาคต," รวมบทความประวัติศาสตร์ 1 (กรกฎาคม, 2523) : 8.

¹² อัญชลี สุสาธิต, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524) หน้า 50-51.

¹³ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี ฉัตรพลรักษ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527) หน้า 109.

นั้น ในวิธีการควบคุมคนแต่โบราณ ผู้เป็นเจ้านายจึงมักอยู่ในสกุลซึ่งคุ้นเคยแก่ราชการที่ทำสืบกันมา เป็นอย่างนี้ตลอดลงไปจนนายชั้นต่ำที่เรียกว่า ขุนหมื่น...¹⁴ แต่เมื่อถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การควบคุมกำลังคนซึ่งเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความเป็นสังคมศักดินาได้คลายตัวลง เนื่องจากความบกพร่องของระบบจากประสพการณ์สงครามเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310 และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่ลดความจำเป็นในการควบคุมกำลังคนตามแบบสมัยโบราณ ซึ่งไม่สนองประโยชน์ต่อการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้มากนัก

การให้ความสำคัญกับการควบคุมกำลังคนนี้ นอกจากจะสร้างกลไกของสังคมที่ตอบสนองประโยชน์ต่อรัฐแล้ว การกำหนดลำดับชั้นของบุคคลใน 'พระราชกำหนดศักดินา' ยังกำหนดหน้าที่และความสัมพันธ์ที่พึงมีระหว่างบุคคลตามลำดับชั้นต่าง ๆ ในสังคม¹⁵ ซึ่งเป็นลักษณะของการควบคุมและสร้างระเบียบแบบแผนทางสังคม อันเป็นระบบที่ก่อให้เกิดโลกทัศน์เฉพาะทั้งในด้านการเมือง สังคม และเศรษฐกิจ¹⁶ ส่งทอดต่อมาจนถึงสมัยที่สังคมไทยต้องเผชิญหน้ากับการคุกคามของอำนาจ 'อารยธรรม' ตะวันตกอย่างเข้มข้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ได้มีผลกระทบต่อเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของสังคมไทยในระดับหนึ่ง โดยเฉพาะในหมู่นายชั้นผู้ปกครองที่มีโอกาสได้เรียนรู้สิ่งแปลกใหม่จากตะวันตกได้มากกว่าสามัญชน มีการรับสิ่งแปลกใหม่นั้นและส่งทอดสู่สามัญชนหรือพยายามผลักดันสังคมไปในทิศทางที่ตนเห็นว่าควรจะเป็น แต่กระนั้นก็ดี ทัศนคติหรือโลกทัศน์ของสังคมไทย ซึ่งก่อตัวและหล่อหลอมเป็นอุดมการณ์ของสังคมส่งทอดต่อมาหลายศตวรรษ ได้สำแดงพลังต่อต้านปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน ในยุคสมัยของการเผชิญหน้าทางวัฒนธรรมที่แหลมคมในระยะเริ่มแรกนี้

¹⁴ สมเด็จพระยาเดชาดิราชราชนุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2528) หน้า 16.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16-17.

¹⁶ โปรดดูแนวคิดเรื่องนี้ใน พวงทอง ดุซดา, "อยุธยา : ศูนย์ของโลกคนไทย," วารสารธรรมศาสตร์ 2 (ตุลาคม 2517-มกราคม 2518) : 63-68. และ สุภรัตน์ เลิศพาณิชย์กุล, "ระบบศักดินา," วารสารธรรมศาสตร์ 1 (มิถุนายน - กันยายน 2519) : 22-38.

สิ่งที่น่าสนใจเมื่อกล่าวถึงการควบคุมกำลังคนกับการจัดระเบียบลำดับชั้นในสังคมไทยสมัยโบราณคือการเน้นความสำคัญในประเด็นนี้มากกว่าการเน้นเรื่องเขตแดน ดังปรากฏในการศึกษาของ คอริช เวลส์ โดยพิจารณาความสำคัญและการให้ความสนใจต่อการจัดกรรม กอง ในระบบการปกครองของไทยที่เป็นกลไกการบริหารงานของหลวง¹⁷ ข้อสังเกตนี้ได้สะท้อนถึงแนวคิดของคนตะวันตก (ทั้งในสมัยล่าอาณานิคมและสมัยที่เวสต์สนใจศึกษาเรื่องนี้) ในการให้ความสำคัญกับเขตแดน มีข้อยืนยันที่สอดคล้องกับการนำเสนอของเวสต์คือความเข้าใจเรื่อง "ชาติ" ก่อนสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งมีความหมายเพียง "บังเกิด" หรือ "เอากำเนิด"¹⁸ อันเป็นการแสดงความหมายที่ระบุแบ่งความแตกต่างของบุคคลในแนวคิด (การจัดลำดับชั้นของบุคคล) มากกว่าการกำหนดเขตแดนที่แบ่งคนในแนวระนาบตามสภาพภูมิศาสตร์หรือกฎหมายระหว่างประเทศและความเข้าใจเรื่อง "ชาติ" ที่หมายถึงประชาชนที่อยู่ในชุมชนแห่งรัฐร่วมกัน¹⁹ ที่เป็นแนวคิดซึ่งเกิดขึ้นในสมัยหลังต่อมา

การศึกษาประวัติศาสตร์ที่เน้นเรื่องการเมือง การปกครอง และการศึกษาสังคมสมัยโบราณตามแนวอธิบายแบบโครงสร้างและหน้าที่ มีข้อจำกัดบางประการซึ่งไม่อาจช่วยให้มองเห็นถึงสภาพความเป็นจริงของสังคมอย่างชัดเจนได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการละเลยเรื่องขอบเขตที่จะบ่งชี้ถึงระดับความเข้มข้นของวัฒนธรรม และการใช้ระเบียบกฎเกณฑ์ที่ออกมาจากองค์กรการปกครองของรัฐ ซึ่งส่ง

¹⁷ คอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดย กาญจนี สมเกียรติกุล และ ยุพา จุมจันทร์ (กรุงเทพมหานคร : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2529) หน้า 133-156.

¹⁸ ดี. บี. บรัดเล, อักษรภิธานศรีบท (กรุงเทพมหานคร : มปท, 1873) หน้า 179.

¹⁹ สมเกียรติ วันทะนะ, "เมืองไทยยุคใหม่ : สัมพันธภาพระหว่างรัฐกับประวัติศาสตร์สำนัก, ใน อยู่เมืองไทย, สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยวัฒน์ สดาอนันท์, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 77. และดูที่ จรูญ สุภาพ, "บทที่ 2 ชาติ," ใน การปกครองและการเมืองไทย, กระมล ทองธรรมชาติ และคณะ, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2521) หน้า 52-53.

ผลถึงการแม่กระจายกระแสการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างเป็นกระบวนการต่อเนื่องจากส่วนกลางของสังคมออกไปสู่เขตปริมณฑลรอบข้าง และการละเลยต่อความสนใจกิจกรรมของสังคมที่หลากหลาย ทำให้มองไม่เห็นถึงการเคลื่อนไหวในด้านอื่น ๆ ที่นอกเหนือไปจากการเคลื่อนไหวในรูปของสถาบันของสังคมในแนวดิ่ง การศึกษาประวัติศาสตร์อีกมิติหนึ่งคือควรจะเป็นการศึกษาที่เข้าใจถึงแนวคิด ชีวิตทางสังคม ปฏิสัมพันธ์ของผู้คน พฤติกรรมและกิจกรรมของคนตามสภาพทางสังคม²⁰ นั่นคือการศึกษาที่ต้องพุ่งความสนใจสังคมในแนวระนาบ ซึ่งจะให้เห็นภาพชีวิตทางสังคมทุกระดับและตระหนักถึงประชาชนหรือมวลชน ในฐานะที่เป็นพลังในประวัติศาสตร์

ขอบเขตทางสังคมกับการรู้กระแสวัฒนธรรมจากส่วนกลาง

ระบบการปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แสดงนัยะเกี่ยวกับการรับรู้กฎเกณฑ์ และการควบคุมทางสังคมจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ ในเขตปริมณฑลที่อยู่ห่างไกลออกไปโดยผ่านรูปแบบการปกครองส่วนกลางและการปกครองหัวเมือง²¹ รูปแบบดังกล่าวนี้มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะขอบเขตและความรับผิดชอบตามยุคสมัยไปบ้าง แต่ก็ยังคงหลักวิธีปฏิบัติจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในสมัยนี้มีข้าราชการที่มีตำแหน่งสำคัญ ๆ 3 คน คืออัครมหาเสนาบดีฝ่ายมหาดไทย อัครมหาเสนาบดีกลาโหม และอัครมหาเสนาบดีฝ่ายพระคลัง(หรือกรมท่า) ซึ่งมีอำนาจควบคุมการปกครองส่วนกลางและหัวเมืองต่าง ๆ โดยส่งคำสั่งไปยังหัวเมืองและรับรายงานจากหัวเมืองเมื่อมีปัญหายุ่งยากเกิดขึ้นในหัวเมืองที่อยู่ภายใต้เขตการปกครองอีก ทั้งยังมีหน้าที่รับผิดชอบเกือบทุกด้านในเขตการปกครองและราษฎรภายใต้การปกครองของตน²²

²⁰ เคร็ก เจ. เรโนลด์ส, ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527) หน้า 6.

²¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ, หน้า 12-13. และดูที่ เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 166-167.

²² ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 96-97.

จากการศึกษาประวัติศาสตร์ในประเด็นนี้ ยังมีข้อจำกัดในการวัดระดับการรับรู้ข่าวสารการเปลี่ยนแปลงอันเป็นกระแสนางวัฒนธรรมจากส่วนกลางของสังคมในเขตปริมณฑลที่อยู่ห่างไกลออกไปจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ แต่มีปรากฏการณ์ที่สะท้อนตัวอย่างของการรับรู้ เช่นการเกิดปฏิกิริยาต่อต้านอำนาจรัฐ ซึ่งเกิดขึ้นในสังคมที่ถูกบังคับให้มีการเปลี่ยนแปลงจากส่วนกลาง ที่มีระบบวัฒนธรรมพร้อมทั้งอำนาจทางการเมืองที่แตกต่างและเหนือกว่า หรือที่เกิดขึ้นด้วยจิตสำนึกอุดมการณ์ของชาวนาเมื่อถูกกดขี่ขูดรีดในทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม²³ ตัวอย่างเช่นการเกิดกบฏสาเกตในสมัยรัชกาลที่ 2 ผู้นำคือภิกษุลาวชื่อสา อ่างตัวเป็นผู้วิเศษ มีพวกฆ่าเลื่อมไสมากถึง 6,000-8,000 คน แต่ภายหลังถูกปราบปรามลงได้²⁴ หรือการเกิดของขบวนการผู้มีบุญและกบฏต่าง ๆ ในช่วงเริ่มต้นประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของไทย โดยเฉพาะในช่วงของการเปลี่ยนแปลงสมัยรัชกาลที่ 5 ที่มีการเคลื่อนไหวและก่อกบฏในภูมิภาคต่าง ๆ ต่อต้านอำนาจรัฐอย่างชัดเจน²⁵ ปฏิกริยาเหล่านี้อาจเป็นสิ่งบ่งชี้ว่ารัฐส่วนกลางในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้มีบทบาทต่อการผลักดันกระแสการเปลี่ยนแปลงไปสู่สังคมในเขตปริมณฑลที่อยู่ไกลออกไป โดยเฉพาะด้านการเมืองและเศรษฐกิจ (เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของผู้ปกครองท้องถิ่นและประชาชนที่ถูกขูดรีดทางเศรษฐกิจ) ในทำนองเดียวกันก็ได้บ่งชี้ถึงการ "รับรู้" ของสังคมในเขตปริมณฑลที่อยู่ห่างไกลออกไปที่เป็นผลจากการกระทำของอำนาจรัฐส่วนกลางด้วย

สำหรับการศึกษาสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยมุ่งความสนใจช่วงปี พ.ศ.2371-2411 ซึ่งเป็นระยะแรก ๆ ที่ได้รับผลกระทบจากกระแสวัฒนธรรมตะวันตก จะพบว่าศูนย์กลางอำนาจรัฐถูกกระตุ้นให้ตระหนักถึงความสำคัญของเขตแดนตามแนวคิดของตะวันตกมากยิ่งขึ้น เนื่องจากการเรียกร้องของอังกฤษ โดยเฉพาะเมื่อคราวที่ร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี เข้ามาเจรจาทางการทูต

²³พรเพ็ญ อ้นตระกูล "บทนำ," "ความเชื่อพระศรีอารีย์" และ "กบฏผู้มีบุญ" ในสังคมไทย
พรเพ็ญ อ้นตระกูล และอังฉรา กมฺพพิศสมัย, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
สร้างสรรค์, 2527) หน้า 11-12.

²⁴เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร :
องค์การค้าของคุรุสภา, 2504) หน้า 113-114.

²⁵พรเพ็ญ อ้นตระกูล, "บทนำ," หน้า 4.

กับไทยในสมัยรัชกาลที่ 3 ถึงแม้ว่าการกระตุ้นในระยะแรกยังไม่ได้รับการใส่ใจและนำมาปฏิบัติอย่างจริงจังเพื่อตอบสนองต่อข้อเรียกร้องที่จะเป็นผลประโยชน์ทางการเมืองของอังกฤษในครั้งนี แต่ในด้านสังคมนั้นมีข้อสังเกตว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตระหนักถึงการกำหนดขอบเขตและการควบคุมทางสังคมอย่างชัดเจน ดังปรากฏในพระบรมราชโองการและประกาศในรัชสมัยของพระองค์²⁶ ซึ่งมีข้อระบุเกี่ยวกับขอบเขตทางสังคมที่สามารถรับรู้เรื่องราวการเปลี่ยนแปลงและการติดต่อสัมพันธ์กับชาวตะวันตกได้โดยตรง ดังปรากฏรายชื่อเมือง (และราษฎร) ที่จะรับรู้พระบรมราชโองการของพระองค์ คือ

...ราษฎรชาวกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุทธยาที่เรียกว่าบางกอก แลอยู่ในแขวงหัวเมืองชั้นใน ใกล้ ๆ คือเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่เรียกว่าปากลัด เมืองสมุทรปราการที่เรียกว่าปากน้ำ เมืองสาครบุรีที่เรียกว่าท่าจีน เมืองนครไชยศรีที่เรียกว่าลครไชยศรี เมืองนนทบุรีที่เรียกว่าตลาดขวัญ เมืองประทุมธานีที่เรียกว่า สามโลก แลกรุงเทพมหานครหรืออยุธยาที่เรียกว่ากรุงเก่าว่าเมือง เมืองอ่างทอง เมืองสิงห์บุรี เมืองพรหมบุรีที่เรียกว่าบ้านแป้ง บางพุทรา เมืองลพบุรีที่บุราณเรียกว่าละโว้ แลคนชาววัดบางพวกอุดริเรียกว่านพบุรี และเมืองสระบุรีที่เรียกว่าเมืองใหม่บ้าง บ้านทน บ้านม่วงบ้าง และเมืองนครนายกที่เรียกว่าคอระยง เมืองปราจีนบุรีที่เรียกว่าบางคาง เมืองฉะเชิงเทราที่เรียกว่าแปดริ้ว เมืองพนัสนิคมที่เรียกว่าบ้านวัดโบสถ์ วัดหลวง เมืองชลบุรีที่เรียกว่าบางปลาสร้อย หรือ บางปลาสร้อย เมืองบางสูงมุง และเกาะในหมู่เกาะสีชัง แลเมืองเพชรบุรีที่เรียกว่าพริบพริ และเมืองสมุทรสงครามที่เรียกว่าแม่กลอง และเมืองราชบุรีที่เรียกว่าราชพลี...

การกำหนดขอบเขตทางสังคมในที่นี้แสดงร่องรอยของจิตสำนึกที่มาจากจารีตการเมืองการปกครองสมัยโบราณ ซึ่งให้ความสำคัญกับหัวเมืองรายรอบที่อยู่ในวงราชธานีใกล้พระนคร²⁷ กับ

²⁶ กจข., ร.4.2/17 เอกสาร ร.4 ประกาศกำหนดที่ให้ชายให้เข้าแก่คนนอกประเทศ (ร.ศ. 75) กจข., ร.4. 2/18 ประกาศสั่งทำหนังสือสัญญา และดู "ประกาศให้เงินเหรียญนอกที่ 1 ใน พระสุธรรมวินิจฉัย (ใหญ่ วินิจฉัยกุล), พระราชบัญญัติในรัชกาลที่ 4 (ม.ป.ท., 2458) หน้า 18.

²⁷ เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 167-168.

แนวคิดเรื่องเขตแดนสมัยใหม่ เมื่อเปรียบเทียบกับหมายประกาศรับสั่งในรัชกาลก่อนหน้าไม่ปรากฏ การระบุขอบเขตดังกล่าว หมายประกาศรับสั่งส่วนใหญ่ระบุผู้รับผิดชอบเฉพาะและเรื่องทั่วไป²⁸ ดังนั้น การ"ตีกรอบ"หัวเมืองที่ควรจะได้รับรู้พร้อมด้วยกลุ่มเชื้อชาติราษฎรคือ"...ไทย ลาว เขมร มอญ พม่า จีน ยวน แยก ฝรั่งเศสทิ้งปวงให้รู้จงทั่ว..."²⁹ จึงเป็นการเปลี่ยนแปลงด้านจิตสำนึกเกี่ยวกับเขตแดนและประชาชนของรัฐในระดับหนึ่ง ซึ่งเป็นการตระหนักถึงผลกระทบจากการเผชิญหน้ากับสิ่งแปลกใหม่จากชาติตะวันตกในบริบทที่เชื่อว่าน่าจะต้องรับรู้และทันต่อเหตุการณ์การเปลี่ยนแปลงจากภายนอก ดังนั้นขอบเขตทางสังคมในทางภูมิศาสตร์ที่รับรู้และได้รับผลกระทบจากอิทธิพลของกระแสวัฒนธรรมและวิทยาการตะวันตกอย่างชัดเจนในเวลานั้นคือบรรดาผู้ปกครองและราษฎรในหัวเมืองตามที่ระบุไว้ในหมายรับสั่งและประกาศของรัชกาลที่ 4 ขอบเขตที่รับรู้ดังกล่าวนี้มีข้อยืนยันจากบันทึกของมิชชันนารีเกี่ยวกับขอบเขตปริมาณทางการปฏิบัติงานสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งอยู่ในขอบเขตที่ระบุไว้ในสมัยรัชกาลที่ 4 อย่างตรงกันด้วย³⁰ จะมีเพียงบางครั้งเท่านั้นที่มิชชันนารีได้รับอนุญาตเดินทางไปไกลกว่าขอบเขตปริมาณดังกล่าว เช่นการเดินทางไปเมืองนครราชสีมาและเชียงใหม่ หรือในบางกรณีได้มี "กลุ่มคน" ที่อยู่ไกล ๆ ออกไปได้เข้ามารับรู้วิทยาการตะวันตกในลักษณะประสบการณ์เชิงประจักษ์ แต่เป็นเฉพาะคราวและเป็นความสนใจเฉพาะบุคคลมากกว่าจะนำไปถ่ายทอดลงสู่สังคม

²⁸ คณะอนุกรรมการเฉพาะกิจ, "ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 4 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว," แถลงงานประวัติศาสตร์ 1 (มกราคม 2530- มิถุนายน 2530) : 120-161. และดูที่ สมเด็จพระยาติราชยานุภาพ, "ประเพณีการประกาศพระราชกฤษฎีกาแต่โบราณ," ใน เรื่องก่อนประวัติศาสตร์และประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด (พระนคร : บรรณาการ, 2514) หน้า 208.

²⁹ กจช., ร.4.2/17 เอกสาร ร. 4. ประกาศกำหนดที่ให้ชายให้เข้าแก่คนนอกประเทศ (ร.ศ. 75.)

³⁰ ดี.บี.บริดเจ, "จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกันเข้ามาประเทศสยาม," แปลโดย ป่วน อินทวงศ์, ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 31 (พระนคร : องค์การตำราสาร, 2508) หน้า 50-53, 81, 106, 120, 129.

ในวงกว้างออกไป³¹

สิ่งที่น่าสนใจประการหนึ่งเมื่อกล่าวถึงขอบเขตทางสังคมเชิงระนาบหรือการกำหนดจากสภาพภูมิศาสตร์คือ จะเห็นว่าข้าราชการในสมัยนั้นยังไม่ใส่ใจกับความสำคัญของชุมชนในปริมณฑลที่อยู่นอกกรุงเทพฯ ออกไปมากนัก แม้กระทั่งราษฎรในกรุงเทพฯ เองยังรู้จักกับสภาพภูมิประเทศรอบนอกน้อยมาก ดังข้อสังเกตของเฟลด์ส ที่ศึกษาเรื่องราวของหมอเฮาส์ในสยาม ได้สะท้อนให้เห็นว่าทั้งข้าราชการและสามัญชนค่อนข้างจะติดยึดอยู่กับที่ หมอเฮาส์ได้เดินทางออกไป "เที่ยวสอน" กับมิชชันนารีคนอื่น ๆ ตามลำคลองไปจนถึงแปดริ้วและเพชรบุรี ซึ่ง "...การเที่ยวเช่นนี้ในเวลาโบราณเป็นการสอดแนมโดยแท้ ครั้นได้ไปจากกรุงเทพฯ สองวันแล้วคนเรือไม่ใคร่รู้จักบ้านเมือง..."³² หากข้อมูลของหมอเฮาส์ที่เฟลด์สใช้เป็นข้อสังเกตไม่เป็นการยกย่องหมอเฮาส์มากเกินไป ก็จะพบว่าการสำรวจภูมิประเทศและการเขียนแผนที่ได้จุดความสนใจของข้าราชการที่อยากจะรู้จักกับชุมชนหรือตำบลที่อยู่ไกลออกไปเพื่อใช้เป็นประโยชน์ในกิจกรรมด้านต่าง ๆ ดังที่เฟลด์สกล่าวว่า

...เมื่อมีมือของท่านหมอในการทำแผนที่ปรากฏแจ่มแจ้งแล้ว ข้าราชการบางท่านได้ขอหมอไปเขียนแผนที่แห่งมณฑลที่ท่านหมอไปเที่ยวสำหรับข้าราชการ เมื่อหมอไปปดทุกากันก็เห็นว่าข้าราชการไม่รู้จักบ้านเมืองที่อยู่ห่างไกลจากแม่น้ำและคลองใหญ่ในประเทศของพระเจ้าแผ่นดิน...³³

โดยลักษณะดังกล่าวจึงพอสรุปได้ว่า ขอบเขตของชุมชนที่สามารถรับรู้เรื่องราวที่เป็นสิ่ง

³¹"House Passport (1853)" American Presbyterian Mission Recoeds, RG 001/78 Box 1 Folder 12, at Payap University Archives Chiang Mai. see also Daniel McGilvary, A Half Century among the Siamese and the Lao (New York : Fleming H. Revell Company, 1912), pp. 57-59. และดูที่ บริดเจต, "จดหมายเหตุมิชชันนารีอเมริกัน...", หน้า 78-80.

³²ยอร์จ ฮอวส์ เฟลด์ส, "บุรุษใจดี" ซามูเอล เรโนลด์ส เฮาซ์ ในสยาม, หน้า 112.

³³เรื่องเดียวกัน, หน้า 112-113.

แปลกใหม่จากการเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมตะวันตกอย่างเข้มข้นสมัยนั้น อยู่ในขอบเขตตามหมายประกาศของรัชกาลที่ 4 และชุมชนที่ระบุไว้ข้างต้นสามารถรับรู้สิ่งแปลกใหม่ได้โดยการแพร่กระจายข่าวสารของราชการ (ทั้งโดยการบอกกล่าวทั่วไป การเตือน และการกำหนดข้อบังคับ) และการรับรู้เชิงประจักษ์จากการ "เที่ยวสอน" ของมิชชันนารีโดยตรง

สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ดังที่กล่าวไว้ในตอนต้นว่า แนวคิดพื้นฐานในการจัดระเบียบของสังคมไทยคือการควบคุมกำลังคนซึ่งเป็นสภาพความจำเป็นทั่วไปเช่นเดียวกับสังคมเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงผ่านยุคสมัยต่าง ๆ บนพื้นฐานของสังคมเกษตรกรรม จนถึงขั้นการควบคุมกำลังคนอย่างเหนียวแน่นได้แก่การจัดระเบียบของสังคมไทยในระบบสังคมศักดินา³⁴ โดยมีกฎหมายรับรองระบบศักดินาอย่างเป็นทางการในสมัยอยุธยาในปี พ.ศ.1997 อันเป็นกฎหมายที่กำหนดสิทธิหน้าที่และความรับผิดชอบของประชาชนทุกชั้น นับตั้งแต่ชนชั้นผู้ปกครองจนถึงระดับล่างของสังคม ถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงข้อปลีกย่อยของระบบบ้างในช่วงสมัยต่าง ๆ ต่อมา แต่ก็เป็นที่สองประการโยชน์สูงสุดแก่ชนชั้นนำซึ่งมิใช่เฉพาะด้านการปกครองและสงคราม การปรับระบบการควบคุมกำลังคนยังหมายถึงการได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชนชั้นนำด้วย ทั้งนี้เพราะไพร่หรือผู้อยู่ใต้การปกครองต่ำสุดเป็นกำลังผลิตสำคัญสำหรับชนชั้นนำ³⁵ ดังนั้นการพิจารณาสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงยังคงต้องมองผ่านการจัดระเบียบสังคมตามระบบศักดินากับการเคลื่อนไหวที่เป็นผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงด้านการเมืองและเศรษฐกิจของช่วงสมัยนี้

สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความสืบเนื่องจากสมัยอยุธยาและธนบุรี ซึ่งมีร่อง

³⁴ศึกษาการวิเคราะห์กำเนิดสังคมศักดินาไทยได้ใน จิตร ภูมิศักดิ์, โฉมหน้าศักดินาไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงเงิน, 2522) หน้า 89-137.

³⁵ณรงค์ พ่วงพิศ, ประวัติศาสตร์ไทย 3 : ประวัติศาสตร์การปกครองและการเมืองไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แสงรุ่ง, 2523) หน้า 13-14. และดูกำหนดปีของกฎหมายศักดินาใน อัญชลี สุสัยพันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 36.

รอยให้ประจักษ์ทั้งในด้านธรรมเนียม ประเพณี กฎหมาย ศิลปะ และสถาปัตยกรรม ตลอดจนรูปแบบการปกครอง แม้ว่าการเสียกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2310 จะก่อความเสียหายอย่างหนัก แต่มิได้มีผลกระทบหรือเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนไทยไปหมดทุกด้าน คนไทยสมัยธนบุรีและสมัยรัตนโกสินทร์ยังคงเป็นคนรุ่นเดียวกับสมัยอยุธยาตอนปลาย³⁶ การปกครองและการควบคุมกำลังคนสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงมีต้นเค้าจากระบบการควบคุมกำลังคนสมัยอยุธยา โดยเป็นการปกครองที่สลับกันตามลำดับชั้นมีพระมหากษัตริย์เป็นมูลนายสูงสุด แต่ผู้ที่มีความสัมพันธ์กับราษฎรในระดับล่างอย่างแท้จริงคือมูลนายที่ควบคุมไพร่และทาสในสังคม³⁷ สิ่งที่บ่งชี้ประการหนึ่งเกี่ยวกับความพยายามจัดระเบียบและวางกฎเกณฑ์สำหรับการควบคุมทางสังคม โดยถือเป็นแบบแผนที่ชนชั้นผู้ปกครองประสงค์จะสถาปนาขึ้นไว้ควบคุมทางสังคมพร้อมกับการตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นั้นคือการชำระกฎหมาย (ตราสามดวง) ซึ่งเริ่มชำระในปี พ.ศ.2347 การชำระกฎหมายในครั้งนี้เป็นเพียงการดัดแปลงให้ถูกต้องและยุติธรรม จัดเป็นหมวดหมู่ให้เรียบร้อยขึ้น ส่วนใหญ่แล้วเป็นกฎหมายดั้งเดิมในสมัยอยุธยา จะมีออกมาใหม่ในสมัยรัชกาลที่ 1 ก็เป็นบางส่วนเท่านั้น³⁸ ด้วยความสืบเนื่องดังกล่าวนี้จึงต้องยอมรับว่า ลักษณะโครงสร้างและระบบสังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์ยังคงมีลักษณะเช่นเดียวกับสมัยอยุธยา จะมีสิ่งแตกต่างอยู่บ้างก็คือการเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่องการควบคุมสังคมที่เน้นบทบาทและความสำคัญของผู้ปกครองในฐานะเป็น "ผู้นำ" สังคมอย่างแท้จริงมากยิ่งขึ้น ดังจะกล่าวถึงในหัวข้อข้างหน้าต่อไป

อัญชลี สุস্যัมภ์ ได้สรุปลักษณะทางสังคมสมัยเริ่มแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ตามที่ปรากฏในกฎหมายตราสามดวงว่า ยังคงแบ่งคนในสังคมออกเป็นสองชนชั้น คือ มูลนายหรือนาย และ

³⁶อัญชลี สุস্যัมภ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 36.

³⁷พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 9.

³⁸อัญชลี สุস্যัมภ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว," ใน อักษรศาสตร์นิพนธ์ 1 : รวมบทความทางประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เทพประทานพร, 2525), หน้า 5. และดูที่ ฌรงค์ พ่วงพิศ, ประวัติศาสตร์ไทย 3..., หน้า 113.

ไพร่กับทาสผู้ขึ้นสังกัดต่อมูสนาย³⁹ ซึ่งตรงกับความเข้าใจโดยทั่วไปในสมัยนั้นที่มีการให้คำจำกัดความไว้ว่ามูสนายหรือนาย"...คือคนที่เขาตั้งไว้เป็นผู้ว่ากล่าวบังคับบัญชาคนที่เพนบ่าวไพร่นั้น..." และไพร่ "...คือคนราษฎรที่เป็นชาวเมือง มิใช่ขุนนาง แต่เพนพลเรือน..."⁴⁰ อย่างไรก็ตาม มีแนวคิดบางประการว่าการแบ่งชนชั้นในสังคมไทยมิใช่การแบ่งที่ถาวรเพราะมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงฐานะของบุคคลในสังคมได้ แต่ก็ยอมรับว่า ยังมีการแบ่งคนในสังคมออกเป็นสองชนชั้นคือ "ผู้ดี" และ "ไพร่"⁴¹ ซึ่งเป็นการพิจารณาโดยเปรียบเทียบกับข้อกำหนดตายตัวของระบบวรรณะในอินเดีย อาจจะกล่าวได้ว่าการจัดแบ่งคนออกเป็นผู้ดีและไพร่น่าจะเป็นผลตกทอดทางความคิดหรือมโนทัศน์ของสังคมศักดินาไทยมากกว่าหลักการการควบคุมสังคมและการปกครองอย่างแท้จริง เพราะมีข้อพิสูจน์ต่อมาว่าการเคลื่อนไหวฐานะของบุคคลในสังคมสมัยอยุธยาหรือรัตนโกสินทร์ตอนต้นต้องผ่านข้อกำหนดและกลไกต่าง ๆ มากมาย โดยเฉพาะการเขยิบฐานะจากไพร่ไปเป็นมูสนายนั้นเป็นไปได้ยาก⁴² จากการศึกษาาระบบสังคมไทยโดยทั่วไปนี้ แม้ว่าจะมีข้อสังเกตเกี่ยวกับปัญหายุ่งยากในการกล่าวถึงชนชั้นในสังคมไทยซึ่งส่วนใหญ่เกี่ยวเนื่องกับการตีความหมายของศัพท์ที่เป็นแนวคิดสำหรับการศึกษาจากตะวันตก⁴³ แต่ประเพณีสืบทอดทางชนชั้นในสังคมไทยที่ช่วยให้มองเห็นกลไกการปฏิบัติงานที่เห็นได้ชัดที่สุดคือ การแบ่งสังคมไทยออกเป็นชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นสามัญชน ซึ่งในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะพบว่าแต่ละชน

³⁹ อัญชลี สุস্যัมภ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทย...", หน้า 6-7.

⁴⁰ บรัดเล, อักษรวิธานศรีบท, หน้า 345, และ 472.

⁴¹ ม.ร.ว.สีกฤทธิ ปราโมช, "สังคมสมัยอยุธยา," ใน หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า 55.

⁴² จิตร ภูมิศักดิ์, โฉมหน้าศักดินาไทย, หน้า 154-155. และ ม.ร.ว.อศิน ทรัพย์พัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า 164-165.

⁴³ ม.ร.ว.อศิน ทรัพย์พัฒน์, สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า 169-170.

ชั้นมีภาพลักษณ์เฉพาะของตนเอง ดังจะแยกกล่าวต่อไป

ชนชั้นผู้ปกครอง จากพระราชกำหนดศักดินาและกฎหมายตราสามดวงซึ่งเป็นต้นแบบ สังคมสมัยรัตน โกสินทร์ตอนต้น ได้แสดงให้เห็นถึงสถานภาพของชนชั้นผู้ปกครองหรือมูลนาย จำแนก ได้สองลักษณะคือ มูลนายที่เป็นมาโดยกำเนิดได้แก่เจ้านาย และมูลนายจากการดำรงตำแหน่ง เช่น ขุนนาง ในขณะที่เดียวกันยังพิจารณาได้ว่ามูลนายที่เป็นมาโดยกำเนิดขึ้นอยู่กับความเป็นมูลนายจากการ ดำรงตำแหน่งด้วย กล่าวคือต้องเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์ที่ครองราชย์อยู่ในช่วงเวลา นั้นและเป็นที่เข้าใจว่าพระมหากษัตริย์คือมูลนายโดยตำแหน่งที่มีความสำคัญและมีอำนาจมากที่สุด⁴⁴ ซึ่งพระองค์มีสิทธิอำนาจ ในการแต่งตั้งมูลนายให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ และการดำรงตำแหน่งดังกล่าว เป็นการบ่งบอกถึงอำนาจหน้าที่ ความรับผิดชอบ รวมทั้งผลประโยชน์ทั้งจากการควบคุมกำลังคนและ การมีสิทธิพิเศษบางประการด้วย

ในกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองยังสามารถจำแนกตามพระราชกำหนดศักดินาและข้อกำหนดทาง กฎหมายบางประการเป็นสองชั้นด้วยกันคือ มูลนายระดับสูง หมายถึงผู้ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป ได้แก่พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการในระดับสูง และข้าราชการฝ่ายในบางตำแหน่ง กับมูลนายระดับล่างคือ ผู้ที่ถือศักดินาดำกว่า 400 ลงมาจนถึงระดับต่ำสุดคือศักดินา 30 โดยมูลนาย ระดับสูงเป็นผู้แต่งตั้งมูลนายระดับล่างมาเป็นผู้ช่วยราชการ แต่ต้องกราบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์ ทรงรับทราบ⁴⁵ และโดยที่ระบบการแต่งตั้งมูลนายทั้งระดับสูงและระดับล่างต้องมีคุณสมบัติตามกฎ หมายกำหนดหลายประการ เช่นผู้ที่จะถวายตัวต้องประกอบด้วยวุฒิ 4 กับอธิบดี⁴⁶ และต้องผ่านการ รับรองหรือเห็นชอบจากอัครมหาเสนาบดี ผู้ซึ่งมีสิทธินำความขึ้นกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ สำหรับผู้ที่จะเป็นขุนนางระดับล่าง แม้ว่าจะไม่มีข้อกำหนดคุณสมบัติที่ยุ่งยากมากนัก แต่โดยโอกาส และสิทธิพิเศษที่ได้รับ ก็เป็นข้อกีดกันไม่ให้ไพร่ได้เขยิบฐานะขึ้นมาเป็นขุนนางได้ง่าย เพราะความ

⁴⁴ อัญชลี สุสัยพันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 55-58.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

⁴⁶ โปรดดูรายละเอียดใน ดี. บี. บรัดเล, "พระราชกำหนดมาตราเก่า", หนังสือกฎหมาย เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อเมริกันมิชชันเนอรี่แอสโซซิเอชัน, 2406) หน้า 381-382.

เป็นขุนนางย่อมเปิดโอกาสให้ลูกหลานได้ถวายตัวเข้ารับราชการได้มากกว่า ยกเว้นแต่ว่าไพร่ผู้นั้นมีความดีความสามารถเป็นเลิศได้กระทำคุณความดีให้ปรากฏแก่ทางราชการอย่างชัดแจ้ง⁴⁷ แต่กระนั้นก็ดี โอกาสเช่นนี้คงทำให้ไพร่เข้าสู่ระบบราชการได้เพียงการเป็นขุนนางชั้นต่ำ ซึ่งกว่าจะก้าวขึ้นสู่การเป็นขุนนางระดับสูงขึ้นไปคงต้องผ่านประสบการณ์ในระบบนี้อีกหลายชั่วคน หรือหากว่าไม่มีความดีความชอบก็คงอยู่ในฐานะเดิมหรือหลุดพ้นจากการเป็นขุนนางไป และมีข้อสังเกตจากการศึกษาของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ว่าการเชยิบฐานะจากทาสหรือไพร่ไปเป็นขุนนางจะเป็นไปได้มากเฉพาะยามศึกสงครามเท่านั้น ส่วนในยามสงบจะพบว่า "...การเชยิบฐานะให้สูงขึ้นจากทาสและไพร่ไปเป็นขุนนางนั้นแทบ จะไม่ปรากฏเลย..."⁴⁸

ชนชั้นผู้ปกครองจัดว่าเป็นกลุ่มที่ได้เปรียบในสังคม เนื่องจากการเป็นผู้กุมอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ และเป็นมันสมองของสังคม⁴⁹ ในกลุ่มขุนนางระดับสูงมีสิทธิพิเศษบางประการ เช่น สิทธิในการเข้าเฝ้าเวลาที่พระมหากษัตริย์เสด็จออกจากราชการ มีสิทธิได้รับพระราชทานบำเหน็จ บำนาญ สิทธิในการตั้งทนายแทนตนหากเกิดมิดีความถึงโรงศาล สิทธิได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงาน ไม่ต้องถูกสักเป็นไพร่ ซึ่งเป็นสิทธิพิเศษทั้งของตนเองและครอบครัวด้วย ขณะที่ขุนนางระดับล่างได้รับสิทธิพิเศษดังกล่าวเฉพาะตัวเองเท่านั้น⁵⁰ สิทธิพิเศษดังกล่าวนี้ นับเป็นช่อง

⁴⁷ รัชช เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณ..., หน้า 193-194.

⁴⁸ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 165.

⁴⁹ ปยะฉัตร ปิตะวรรณ, "สภาพสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ระหว่าง พ.ศ. 2395-2398," ใน สังคมไทย 200 ปี, หน้า 60.

⁵⁰ ส.ป. บรัดเล, "ตราการ มาตรา 92," หนังสือเรื่องกฎหมายเมืองไทย เล่ม 1, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อเมริกันมิตชันเนอเรอไอซีเอช, 2405) หน้า 577. กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2, "พระไอยการบานแพนง มาตรา 2," (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2504) หน้า 13. และดูที่ รัชช เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณ..., หน้า 189-191. อัญชลี สุสาอัมภ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 74.

ทางประการหนึ่งในการดำรงสถานภาพของการเป็นขุนนางในวงศ์ตระกูลของตนเองเอาไว้โดยการ
 อบรมและส่งเสริมบุตรหลานให้เป็นผู้สืบหน้าที่ทางราชการต่อไป นอกจากนี้แล้วโดยภาระหน้าที่ของ
 ขุนนางยังได้รับสิทธิอำนาจในการควบคุมดูแลไพร่ต่างพระเนตรพระกรรณและได้รับผลตอบแทนจาก
 ไพร่ในลักษณะแรงงานผู้ผลิต ทั้งในแง่ของการใช้แรงงาน ไพร่ในงานส่วนตัวและจากการส่งส่วยของ
 กำนัล⁵¹จากบันทึกของบาทหลวงปาลเลกซ์ ได้บ่งบอกถึงผลประโยชน์ของขุนนางที่ได้รับจากไพร่
 อีกอย่างหนึ่งว่า

...ส่วน ไพร่สมที่ถูกลงค่าที่เขาเรียกว่าเข้าเดือนนั้น ต้องเข้ารับราชการปีละสามเดือน... ถ้าผู้ใด
 ไม่อยากทำงาน ไพร่สมก็มีทางที่จะทำได้โดยชำระเงินสิบหกบาทให้แก่ผู้เป็นหัวหน้าควบคุมงาน
 ซึ่งคนผู้นั้นจะเก็บไว้เสียเองทั้งสิ้น ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินก็ทรงทราบดี แต่พระองค์กลับพระเนตรเสีย
 และด้วยเหตุผลเพราะเงินปีที่ขุนนางได้รับพระราชทานนั้นน้อยนักไม่พอเลี้ยงปากเลี้ยงท้อง นี่คือ
 การกระทำที่เขาเรียกกันว่าทำนาบนหลังไพร่ คือทำนาบนหลังราษฎรนั่นเอง...⁵²

นอกจากช่องทางและโอกาสในการสืบทอดสถานะของชนชั้นผู้ปกครองของขุนนางหรือ
 มุสนายรวมทั้งการได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจดังกล่าวแล้ว ชนชั้นผู้ปกครองยังเป็นผู้กุมอำนาจทาง
 การเมืองและกำหนดจุดประสงค์ทางการเมืองของตน กล่าวคือในทางกฎหมายได้กำหนดหน้าที่การรับ
 ฟังผู้บังคับบัญชา ไพร่ต้องปฏิบัติตามคำสั่งมุสนายและมุสนาย (ข้าราชการ) ต้องปฏิบัติตามผู้บังคับบัญ
 ษา⁵³ หน้าที่ดังกล่าวนี้สืบสายได้ถึงระดับกรม ซึ่งเป็นหน่วยสำคัญในการปกครอง ดังนั้นเจ้ากรมหรือผู้
 บังคับบัญชาจะมีทั้งมุสนายและไพร่อยู่ภายใต้การบังคับบัญชาตามลำดับ จึงเป็นผู้กุมอำนาจทางการเมือง

⁵¹ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยโบราณ..., หน้า 195-198. อัญชลี สุสายัณห์,
 "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 74.

⁵²มงเขญัวร์ ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, พิมพ์ครั้งที่ 2
 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520) หน้า 278-279.

⁵³บริดเล, "ลักษณะอาญาหลวง, มาตรา 89," หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 2 หน้า 214.

เมืองอย่างแท้จริง⁵⁴ โดยลักษณะดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่า ชนชั้นผู้ปกครองสามารถสร้างเสถียรภาพให้กับตนเองได้โดยการจัดระเบียบควบคุมสังคมที่เอื้อประโยชน์ต่อตนเองทั้งในด้านการเมืองและความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญประการหนึ่งในการดำรงสถานะการเป็นชนชั้นสูงในสังคม ดังที่มีผู้เสนอลักษณะสังคมศักดินาไทยว่ามีการแบ่งชั้นทางสังคมโดยจัดตามฐานะทางเศรษฐกิจและการเมืองด้วย⁵⁵ แนวพิจารณานี้ปรากฏข้อยืนยันอย่างเห็นได้ชัดเจนจากการศึกษากลุ่มชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งแสดงแนวโน้มเกี่ยวกับความสำคัญของความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจได้เข้ามามีส่วนในการจัดลำดับทางสังคมนอกเหนือจากการมีชาติวุฒิ "ผู้ดี" ที่ระบุไว้ในกฎหมาย

หากย้อนศึกษาถึงชาติตระกูลของชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะพบว่า ผู้นำที่สำคัญที่มีสถานภาพและภูมิอำนาจสูงสุดส่วนหนึ่งเป็นชาติตระกูลที่มีความสืบเนื่องจากการขึ้นมา มีอำนาจของขุนนางในสมัยอยุธยา ดังตัวอย่างจากการศึกษาของ ศ.ดร.นิธิ มีหลักฐานและข้อพิสูจน์ บ่งชี้ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นขุนนางระดับกลางหรือค่อนข้างต่ำในสมัยก่อนเสียกรุง⁵⁶ และมีเชื้อสายหรือเกี่ยวข้องกับผู้มีบทบาททางเศรษฐกิจในสมัยอยุธยาด้วย⁵⁷ ยิ่งกว่านั้นหากพิจารณาบรรดาขุนนางตระกูลสำคัญ ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะพบว่า ล้วนสืบเชื้อสายมาจากผู้ประกอบการค้า คหบดี หรือไม่ก็เป็นผู้มีบทบาทด้านการค้าและการคลังในสมัยอยุธยา

นอกจากนี้แล้ว ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์อันเป็นระยะเริ่มฟื้นตัวของอาณาจักรจากสภาพ

⁵⁴ ณรงค์ พ่วงพิศ, ประวัติศาสตร์ไทย 3..., หน้า 72-73.

⁵⁵ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 137.

⁵⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา
(กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523) หน้า 39.

⁵⁷ วิลเลียม.จี.สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์, แปลโดย
พรณี ฉัตรพลรักษ์ และคณะ (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2529) หน้า 18.

การสูญเสียกำลังคนทั้งสามัญชนและชนชั้นผู้ปกครอง ดังที่มีพระราชปารภของรัชกาลที่ 1 ว่า "...ทุกวันนี้ ผู้คนร่วงโรยกว่าแต่ก่อน บุตรแลหลานข้าราชการผู้มีชาติตระกูลเคยทำราชการนั้นมียุ่่น้อย..."⁵⁸ จึงเป็นการเปิดโอกาสให้สามัญชนสามารถถวายตัวเข้ารับราชการได้* แต่อย่างไรก็ดี สามัญชนที่มีโอกาสเข้ารับราชการในสมัยนี้ยังเป็นเพียงแค่กลุ่มผู้ปกครองระดับล่างซึ่งต้องใช้เวลาอีกไม่น้อยจึงจะสามารถได้เต้าไปสู่ตำแหน่งสูงได้ จากการศึกษาของ ม.ร.ว.อคิน แสดงตัวอย่างของขุนนางที่สามารถได้เต้าจากการเป็นขุนนางระดับล่างจนเป็นขุนนางระดับสูง (เพื่อคำนวณอายุในราชการ ซึ่งเป็นช่วงเวลาของการได้เต้าจากขุนนางตำแหน่งต่ำ ๆ จนถึงตำแหน่งเจ้าพระยา ตกอยู่ระหว่าง 15-20 ปี) และจากการศึกษาเรื่องเดียวกันนี้แสดงนัยว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นช่วงของการกำเนิด "กลุ่มขุนนางใหม่" และปรากฏลักษณะการผูกขาด เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงและสืบเชื้อสายเฉพาะภายในกลุ่มผู้ปกครองที่เริ่มรับราชการในสมัยรัชกาลที่ 1 การเชิบบรรณาทะทางราชการแบบผูกขาดดังกล่าวแสดงถึงจุดค่อนข้างอ้อมตัวในสมัยรัชกาลที่ 4 กล่าวคือมีการเชิบบรรณาทะทางราชการจากตำแหน่งต่ำ ๆ เป็นขุนนางระดับสูงน้อยมาก⁵⁹ ดังนั้น โอกาสที่สามัญชนจะแทรกตัวเข้ามาในระบบราชการแบบผูกขาดในช่วงสมัยนี้จึงเป็นไปได้ยาก แม้จะพยายามอาศัยระบบที่มีอยู่เป็นช่องทางของการถวายตัวก็ตาม แต่เมื่อไม่มี "ชาติตระกูลเป็นบุตรขุนนาง" ก็คงเป็นไปได้เพียงขุนนางต่ำ ๆ ไม่มีโอกาสก้าวเข้าสู่ตำแหน่งทางราชการสูง ๆ ที่มีอำนาจได้ ดังที่มีประกาศเตือนไม่ให้ภิกษุเที่ยวฝากตัวกับอัครมหาเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่โดย

⁵⁸ บรัดเล, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38," หนังสือกฎหมายเมืองไทย เล่ม 2, หน้า 499.

* ในพระราชกำหนดใหม่ มาตรา 38 ได้แสดงถึงปัญหาของการรับสามัญชนเข้ามาเป็นขุนนางมหาดเล็กอย่างเร่งด่วน ไม่คุ้นเคยกับธรรมเนียมปฏิบัติในราชสำนัก จึงมีตัวอย่างของขุนนาง "ที่เปนครลพิชชาติชั่ว, มีคุณวุฒิแลอภัยไสย ความลอายุอดสูหารู้ผิดแลชอบไม่, มีน้ำใจกำเริบอาจอง ทนงศักดิ์สามหาวกักคละหยาบช้า (หน้า 449) แต่กระนั้นก็ดี ความจำเป็นในการรับคนเข้าเป็นข้าราชการสำนักในสมัยนี้คงมีสูงมาก ดังปรากฏข้อความในท้ายมาตรานี้ในลักษณะที่ไม่เข้มงวดกับคุณสมบัติของผู้จะถวายตัวเป็นขุนนางมากนัก ดังความว่า "ถ้ามีบิดา มารดา ญาติพี่น้อง, ที่อาศัยกินอยู่ มีเย้าเรือนเปนหลักแหล่ง, แล้วก็เปนคนสัตย์ซื่อ มีสติปัญญาอัชชาติไรความลอายุอดสู, รู้ผิดชอบ มีคุณวุฒิสมควรจึงรับทูลเกล้าฯถวายไว้ใช้ราชการ" (หน้า 500.)

⁵⁹ ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 227-230.

หวังที่จะเข้าทำราชการเมื่อลาสิกขาออกมาแล้วว่า

...ก็ซึ่งพระราชคณะदानานุกรมเปรียญรูปใดคิดดั่งนี้นั้น คงไม่สมประสงค์แล้ว อย่าคิดเลย เหนื่อยเปล่า เพราะว่าจะต้องพระราชประสงค์แต่คนที่มีชาติตระกูลเป็นบุตรขุนนางจึงจะตั้งให้เป็นขุนนางในตำแหน่งกรมมหาดไทย กรมพระกระลาโหม กรมท่า ไม่ต่อพระราชประสงค์ คนชาววัดเปนพระยา พระ หลวง ขุน หมื่นในกรมมหาดไทย กรมกระลาโหม กรมท่า พวกชาววัดนั้นควรจะเป็นขุนนางได้แต่ในกรมลูกขุน กรมอาลักษณ์ กรมธรรมการราชบัณฑิตย สังกการีเท่านั้น ซึ่งชาววัดที่มีไข่นุตรมีชาติตระกูล จะคิดเลือกเข้าไปในกรมอื่นนอกจากห้ากรมนี้แล้วไม่ได้เลยเปนอันขาด...⁶⁰

โดยลักษณะเช่นนี้อาจกล่าวได้ว่า ขนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีลักษณะเฉพาะของตนเองทั้งในด้านภูมิหลังและการผูกขาดความเป็นขุนนาง ซึ่งเป็นการรักษาเสถียรภาพของ "ชนชั้น" ตน มีวิธีการผูกขาดและสร้างเสถียรภาพโดยการสืบทอดตำแหน่ง การแต่งตั้งข้าราชการตามอำนาจของตน การสร้างสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระราชวงศ์หรือการสมรสระหว่างตระกูล⁶¹ เป็นต้น

การศึกษาและกล่าวอ้างถึง "ภูมิหลัง" บางประเด็นของชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีภาพลักษณ์ที่สำคัญยิ่งสองประการคือ การไม่ยึดติดกับจารีตการปกครองที่เป็นแนวคิดหรือคติทางการเมืองสมัยอยุธยาอย่างตายตัว และภาพลักษณ์ของ "พ่อค้า" ที่สิ่งสมประสงค์มาหลายชั่วคนซึ่งจะมีผลต่อการยอมรับหรือโต้ตอบกับสิ่งแปลกใหม่จากภายนอกในช่วงสมัยนี้ ดังเช่นกลุ่มขุนนาง

⁶⁰โบราณคดีสโมสร, พระราชพงศาวดารในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ แต่รัชกาลที่ 1 จนถึง รัชกาลที่ 5, พิมพ์ทูตเก่าๆ ฉายแสงแจกในงานพระเมรุท้องสนาม มีนาคม ร.ศ. 131 พระพุทธศักราช 2455 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไทย, 2455) หน้า 358.

⁶¹ปิยนาด บุนนาค, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาคในการปกครองประเทศสยาม ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงต้นรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)," ใน 20 ทศวรรษรัตนโกสินทร์ : รวมบทความวิเคราะห์เหตุการณ์สำคัญในช่วง 200 ปี ของรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร : อักษรเจริญทัศน์, 2525) หน้า 13-14.

ตระกูลขุนนาที่สร้างสมอำนาจของตนได้อย่างเข้มแข็งด้วยการมีฐานอำนาจทางเศรษฐกิจอย่างมั่นคง และเป็นตระกูลที่มีการติดต่อกับฝรั่งและมิชชันนารีอย่างโดดเด่นที่สุดในช่วงสมัยนี้⁶²

ภาพลักษณ์ประการแรกจะเห็นว่า เป็นการเปลี่ยนแปลงคติทางการเมืองของผู้ปกครอง จากการศึกษาถึงพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ (ผู้มีอำนาจปกครองสูงสุด โดยทฤษฎี) เมื่อแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ มีพระราชกรณียกิจหลายประการที่แสดงว่าพระมหากษัตริย์สมัยนี้ไม่ทรงสนพระทัยในการจรรโลง "ความศักดิ์สิทธิ์" ของระบบกษัตริย์อยุธยา⁶³ อีกทั้งยังทรงสร้างแนวคิดเกี่ยวกับสิทธิ์และพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ขึ้นใหม่ โดยเน้นคติเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ตามแนวอธิบายทางพุทธศาสนาให้เด่นชัดยิ่งขึ้น⁶⁴ ซึ่งทำให้พระมหากษัตริย์ทรงแสดงพระราชอำนาจบนรากฐาน คติธรรมแบบ "พระโพธิสัตว์" ที่จะนำมนุษย์ (ผู้อยู่ภายใต้อำนาจรัฐ) ไปสู่สุคติ มีข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่อง นี้คือ การทรงอ้างพระราชอำนาจในการออกพระราชกำหนดหรือกฎหมายที่ประกาศใช้สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ในลักษณะที่เป็น "ภารกิจของกษัตริย์" มากกว่าพระราชอำนาจที่ออกมาจาก "ความเป็นสมมติเทวดาของกษัตริย์"⁶⁵ การเน้นคติทางการเมืองแบบพุทธศาสนาอย่างเด่นชัดเช่นนี้ นับเป็นภาพลักษณ์และรากฐานที่สำคัญของระบบการปกครองของกษัตริย์สมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งผลจากการนี้กระทบต่อบทบาทการเป็นผู้นำอย่างแท้จริงของพระมหากษัตริย์คือ

...จะทำให้ลักษณะขององค์พระมหากษัตริย์เปลี่ยนไปและเปิดโอกาสประกอบ "พระราชกรณียกิจ" หลายอย่างที่ไม่เคยถือว่าเป็น "พระราชกรณียกิจ" มาก่อน ในขณะที่เดียวกันก็เปิด

⁶²เรื่องเดียวกัน, หน้า 14-18.

⁶³โปรดดูรายละเอียดการวิเคราะห์เรื่องนี้ใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ ..., หน้า 20-40.

⁶⁴โปรดดูแนวอธิบายเรื่องรัฐและกษัตริย์จาก "อัครัญสูตร : การอธิบายกำเนิดโลก กำเนิดสังคม กำเนิดรัฐ และรัฐบาล," ใน ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, ผู้วิจัย (กรุงเทพมหานคร : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2523) หน้า 29-35. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์..., หน้า 53-54.

⁶⁵นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์..., หน้า 54.

โอกาสให้แก่การนำสิ่งใหม่ ๆ เข้ามาในระบบสังคมชั้น...สิ่งใหม่ ๆ ที่ถูกนำเข้ามาหลาย
อย่างกระทำขึ้นภายใต้ข้ออ้างของการ "ฟื้นฟู" ของเก่าหรือการจรรโลงแบบแผนแต่โบราณ...⁶⁶

การเน้นคติการเมืองการปกครองแบบพุทธศาสนาในตอนต้นรัตน โกสินทร์ไม่ใช่จะเป็น
เพียงการปฏิบัติเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้น ในกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองโดยทั่วไปยังได้รับการกำ
หนดให้ปฏิบัติตามครรลองคตินิยมของพุทธศาสนาด้วย อาทิเช่นการปฏิบัติในพระราชกำหนดเรื่องการดื่
น้ำ "พระพัทธสัจจา" ที่ให้บรรดาขุนนางข้าราชการทำการเคารพสักการะพระรัตนตรัยเป็นลำดับแรกก่อน
การสักการะรูปเคารพพระเชษฐูปิตร⁶⁷ และใน "พระราชกำหนดใหม่" ยังเน้นให้ข้าราชการทั้งปวง
รวมถึงราษฎรประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด ด้วยเหตุผลที่แสดงไว้ประ
การหนึ่งว่า "...แผ่นดินก่อนนั้นอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวง มีน้ำจิตกร ยังมิสนิทคุ้นเคยในการกุศล ระคน
อยู่ด้วยการบาปเภทโทษตักสิลราชไทย ก็ชวนกันคุ้นเคยในการบาปหยาบช้า...⁶⁸ จึงมีพระราช
กำหนดหลายมาตราตักเตือนและชี้แจงให้อาณาประชาราษฎร์ปฏิบัติกุศลกรรมตามหลักธรรมของ
พุทธศาสนา ถึงแม้ว่า ในสมัยก่อนหน้านี้อาณาประชาราษฎร์นั้นยึดถือในหลักคำสอนของพุทธศาสนา
เช่นเดียวกัน แต่การเน้นให้มีการปฏิบัติอย่างถูกต้องเคร่งครัดในตอนต้นรัตน โกสินทร์ นับเป็นการตอก
ย้ำคติความเชื่อของพุทธศาสนาในสังคมไทยอย่างเป็นทางการมากขึ้น ขณะเดียวกันยังสะท้อนให้เห็นถึง
ความห่วงใยต่อหลักธรรมของพุทธศาสนาโดยกริ่งเกรงว่าจะวิปลาศปราศจากกุศลบท ดังเช่นตอนปลาย
สมัยอยุธยาและสมัยธนบุรี การแสดงบทบาทหรือพระราชกรณียกิจเป็นผู้ค้ำจุนทำนุบำรุงพุทธศาสนา
ของพระมหากษัตริย์ดังกล่าวนี้ เป็นภาพลักษณ์ที่สำคัญยิ่งของชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตน โกสินทร์
ตอนต้น ซึ่งจะเป็นผู้กุมแนวคิดและสร้างคำอธิบายหลักคำสอนต่าง ๆ ถ่ายทอดลงสู่สามัญชนในฐานะ
เป็น "กลไก" ของรัฐที่มีความใกล้ชิดและเป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่สนองพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์
โดยตรง

⁶⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

⁶⁷บริดเส, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 40, หนังสือกฎหมายเมืองไทย เล่ม 2."
หน้า 502-504.

⁶⁸เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 23," หน้า 488.

ภาพลักษณ์ของชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่สำคัญประการหนึ่งคือการเป็นพ่อค้า ซึ่งเป็นลักษณะที่จะบ่งชี้ถึงความเป็นกระฎุมพีของชนชั้นผู้ปกครอง จากภูมิหลังหรือประสบการณ์ส่วนตัวของพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนางระดับสูง ส่วนใหญ่จะคุ้นเคยกับการค้าต่างประเทศมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและธนบุรี โดยอาจอยู่ในตระกูลขุนนางที่รับราชการในกรมคลังและกรมท่า ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับการค้าต่างประเทศ หรือไม่ก็มีสายสัมพันธ์ทางเครือญาติกับคหบดีชาวจีนผู้มีความชำนาญในเชิงการค้า (ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้น) จึงมีประสบการณ์และความชำนาญด้านการค้า ประกอบกับความจำเป็นของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ ที่ต้องทุ่มเททุนทรัพย์อย่างมหาศาลเพื่อเสริมสร้างราชธานีให้เป็นศูนย์กลางอันรุ่งเรืองของอาณาจักรเจกษณสมัยอยุธยา การใช้จ่ายในสงครามป้องกันราชอาณาจักรและการขยายอาณาเขตรวมทั้งกิจกรรมของรัฐด้านอื่น ๆ นั้น จำเป็นต้องอาศัยทุนทรัพย์จากการค้า เนื่องจากการเก็บส่วยอากรจากราษฎรซึ่งส่วนใหญ่ทำเกษตรกรรมแบบยังชีพและความไร้ประสิทธิภาพของกลไกของรัฐในการควบคุมแรงงานผู้ผลิตเนื่องจากความเสื่อมสลายของระบบราชการของอยุธยา ทำให้รัฐได้รับผลประโยชน์ที่ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย⁶⁹ รายได้เท่าที่มีอยู่จึงไม่อาจครอบคลุมรายจ่ายจำนวนมากในสมัยนี้ได้ ดังที่รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชปรารภว่า "...เงินเก็บมาได้แต่ส่วยอากรก็พอใช้ทำนุบำรุงแผ่นดิน เหลือจึงเอามาแจกเบี้ยหวัดก็ไม่ไคร่พอ..."⁷⁰

ความจำเป็นของรัฐในการหารายได้เพื่อให้พอเพียงกับรายจ่ายของสมัยนี้คือการเน้นความสำคัญของการค้าต่างประเทศ ได้แก่การค้าสำเภาและการผูกขาดสินค้าบางอย่างเป็นของหลวง ความเจริญรุ่งเรืองของกิจการดังกล่าวนี้ปรากฏเห็นได้ชัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งนี้เพราะกลุ่มผู้ปกครองตระหนักถึงรายได้และผลกำไรที่ได้จากการค้าทางเรือ ซึ่งมีจำนวนมากเมื่อเทียบกับรายได้อื่น ๆ แม้ว่าการค้าทางเรือของรัฐอาจมีรายได้ไม่เต็มที่หรือบางครั้งก็ประสบกับภาวะขาดทุนเนื่องจากการถูกเบียดบังผลประโยชน์โดยเจ้าพนักงานไปบ้างก็ตาม แต่ก็ยังเป็นรายได้ที่สำคัญยิ่งของรัฐ

⁶⁹นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ : รวมความเรียงว่าด้วยวรรณกรรมและประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2527) หน้า 75-76.

⁷⁰อ้างจาก พินาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 11.

หรือแม้แต่ในหมู่ข้าราชการที่ทำการค้าเช่นเดียวกันนี้ด้วย⁷¹ และเป็นที่น่าอนว่าผู้ดำเนินการค้าทางเรือที่สำคัญที่สุดคือพระมหากษัตริย์ ข้าราชการหรือขุนนาง และโดยส่วนใหญ่จะเป็นกลุ่มบุคคลที่มีอิทธิพลทางการเมืองและเป็นผู้มีทุนทรัพย์ ผลประโยชน์จากการค้านำมาซึ่งความมั่งคั่งของขุนนางผู้นั้นอันเป็นปัจจัยที่ทำให้มีอำนาจและความมั่นคงขึ้นเป็นลำดับ ตัวอย่างเช่นเจ้าพระยาพระคลัง (ทุน) พระยาโชฎึกราชเศรษฐี พระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) และเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี)⁷² เป็นต้น ซึ่งจะเป็นลักษณะปฏิสัมพันธ์ระหว่างความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองหรือการรักษาสถานภาพของชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

มีกรณีตัวอย่างจากการศึกษาของปิยนาด บุนนาค แสดงให้เห็นถึงการใช้จ่ายประสพการณ์และภูมิหลังทางเศรษฐกิจของเสนาบดีตระกูลบุนนาค สร้างฐานอำนาจทางเศรษฐกิจในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยวิธีการแยบยลต่าง ๆ⁷³ และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการก้าวสู่ความมั่นคงทางการเมือง ดังจะเห็นได้จากบุคคลสำคัญของตระกูลบุนนาค เมื่อตนเองสามารถสร้างฐานะมั่งคั่งร่ำรวยมากยิ่งขึ้นก็สามารถกระทำการต่าง ๆ เพื่อให้เป็นที่พอพระทัยของพระมหากษัตริย์ สิ่งนี้จะเป็นที่มาของอำนาจและบทบาททางการเมืองจากการสนับสนุนของพระมหากษัตริย์ รวมทั้งการได้รับการยกย่องจากคนทั่วไปว่าเป็นตระกูลที่ "มีหน้ามีตา" ในสังคมและการสร้างพลัง (กำลังคน) จากผู้ที่เข้าอาศัย "... พี่งบบารมีในเรื่องเศรษฐกิจและการปฏิบัติราชการ..."⁷⁴ นอกจากนี้ยังมีตัวอย่าง

⁷¹วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ.2484, จัตรีทิพย์ นาดสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527) หน้า 137-138. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่อและใบเรือ, หน้า 77-78.

⁷²วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า 138-139.

⁷³ปิยนาด บุนนาค, "บทบาทของเสนาบดีตระกูลบุนนาค...", หน้า 14-16.

⁷⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 17-18. และดูที่ วราภรณ์ ทินานนท์, "การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น," หน้า 144.

เด่นชัดอีกกรณีหนึ่งคือการขึ้นมามีอำนาจด้านการเมืองของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (รัชกาลที่ 3) พระองค์ทรงเป็นผู้มีบทบาทด้านการค้าและควบคุมการค้าในสมัยรัชกาลที่ 2 อีกทั้งยังทรงมีความใกล้ชิดกับเสนาบดีตระกูลสุนทรนาคทั้งในความสัมพันธ์ด้านเครือญาติและการมีประสบการณ์ในราชการและการค้าร่วมกัน ประสบการณ์ดังกล่าวเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้พระองค์ทรงได้รับเลือกให้เป็นผู้ครองราชย์สืบต่อจากรัชกาลที่ 2 ดังที่มิ้นท์ประวัติศาสตร์กล่าวถึงพระองค์ว่าเป็นผู้เหมาะสมทั้งในด้าน "...วิบุลย ประสบการณ์ในราชการ อิทธิพล และคุณลักษณะส่วนพระองค์..."⁷⁵ ซึ่งจะเป็เหตุผลสำคัญในการพิจารณาที่นอกเหนือไปจากการยึดถือพระอิสริยยศทางพระราชวงศ์ และจากประสบการณ์ด้านการค้าต่างประเทศก่อนหน้านี้ปรากฏผลต่อมาอย่างชัดเจนดังจะเห็น ได้จากการค้าสำเภาที่เฟื่องฟูอย่างมากในรัชสมัยของพระองค์

ความสนใจต่อกิจกรรมด้านการค้านี้ มีผลกระทบต่อความรู้สึกนึกคิดของชนชั้นผู้ปกครอง โดยเฉพาะการมีทัศนคติที่กว้างไกลเนื่องจากประสบการณ์เชิงประจักษ์ทั้งในด้านการรับรู้สภาพความเป็นไปของโลกภายนอกจากข่าวสารที่มาจากพ่อค้าแต่ละเที่ยวเรือ และความเข้าใจถึงผลกระทบจากการทำการค้าที่มีต่อสภาพชีวิตของตนเอง ได้สร้างความเชื่อมั่น ในพลังของตนเองว่าสามารถกระทำการต่าง ๆ ได้ด้วยความมีเหตุผล ผลประโยชน์และประสบการณ์ทางการค้ามีส่วนทำให้ชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้เปลี่ยนแปลงลักษณะตนเองไปเป็นกระฎุมพีมากขึ้น นั่นคือ การมีฐานอำนาจที่สำคัญผูกพันอยู่กับการค้า มีโลกทัศน์ ค่านิยมและรสนิยมที่แตกต่างไปจากชนชั้นผู้ปกครองในระบบศักดินาสมัยอยุธยา⁷⁶ จึงพร้อมที่จะรับสิ่งต่าง ๆ และนำการเปลี่ยนแปลงใหม่ให้เกิดขึ้น ในสังคมตามความคิดความเข้าใจของตนเองมากกว่าการเคร่งครัดกับจารีตเดิมที่ขัดต่อผลประโยชน์ของตนเองได้ทุกขณะ

ข้อสรุปในที่นี้ก็คือภาพลักษณ์ที่สำคัญของชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

⁷⁵Walter F Vella, Siam under Rama III (New York : Augustine for the Association for Asian Studies, 1957), p. 4.

⁷⁶สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.2325-2352)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524) หน้า 86.

ได้แก่การมีแนวคิดด้านการปกครอง โดยเน้นคติแบบพุทธศาสนาเป็นหลักสำคัญ ซึ่งทำให้ชนชั้นผู้ปกครองถือสิทธิอำนาจในการกระทำกิจกรรมต่าง ๆ ด้วยตนเองมากกว่าการอ้าง "อำนาจศักดิ์สิทธิ์" อย่างลอย ๆ ตามคติของลัทธิเทวราชในสมัยอยุธยา การถือคติการปกครองแบบพุทธศาสนามีผลทั้งในแง่ของสิทธิอำนาจของพระมหากษัตริย์ (และข้าราชการขุนนาง) ในการใช้พระราชอำนาจและพระปรีชาสามารถเพื่อนำพระราชอาณาจักรของพระองค์ไปสู่สุคติ ขณะเดียวกันก็มีผลในแง่การปฏิบัติของชนชั้นผู้ปกครองที่เน้นการ "ฟื้นฟู"จิตใจของราษฎรให้ยึดมั่น รวมทั้งปฏิบัติตามหลักธรรมของพุทธศาสนา ดังที่มีกฎระเบียบปฏิบัติค่อนข้างมากใน "พระราชกำหนดใหม่" และการสร้างความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์ใน "กฎหมายพระสงฆ์"⁷⁷ ซึ่งไม่เคยมีแบบอย่างมาก่อนในสมัยอยุธยา⁷⁸ พร้อมกันนี้ชนชั้นผู้ปกครองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีภาพลักษณ์ของความเป็น "พ่อค้า" โดยสืบทอดมาจากตระกูลขุนนางที่ควบคุมด้านการคลังในสมัยปลายอยุธยา การมีส่วนร่วมอย่างกว้างขวางในการค้าได้เปิดโอกาสให้ชนชั้นนี้ได้รับรู้สิ่งใหม่ ๆ จากภายนอก โดยเฉพาะความรู้สถานการณ์ต่างประเทศ ยุคร่วมสมัย⁷⁹ ดังนั้นจึงมีความคิดที่ก้าวหน้าไปจากแนวคิดแบบจารีตเดิมระดับหนึ่ง นั่นคือมีลักษณะมนุษยนิยม เชื่อในพลังอำนาจของมนุษย์มากขึ้น ซึ่งสิ่งนี้จะเป็ความคิดเบื้องหลังที่ผลักดันให้ชนชั้นผู้ปกครองมีพฤติกรรมและแสดงบทบาทเป็น "ผู้นำ" ทางสังคมในทุก ๆ ด้าน

สถาบันสงฆ์ ในการพิจารณาลักษณะชนชั้นของสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งแยก

⁷⁷โปรดดูรายละเอียดใน บรัดเล, หนังสือกฎหมายเมืองไทย เล่ม 2, "กฎหมายพระสงฆ์ มาตรการ 1-10," หน้า 142-172. และ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรการ 33, 35-37, 40, 42 และ 45," หน้า 480-483, 484-498, 502-504, 505-507 และ 511-512.

⁷⁸นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 97. การศึกษาของ ดร. นิธิสะท้อนให้เห็นว่า การเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการชำระความบริสุทธิ์ของคณะสงฆ์ในตอนต้น รัตนโกสินทร์เป็นการอ้างสิทธิอำนาจและแสดงบทบาทของ "พระโพธิสัตว์" อย่างเด่นชัด อันเป็นความอาจหาญที่จะสร้างคุณลักษณะเฉพาะของปฐมราชวงศ์จักรี

⁷⁹ธัมมาร์ สยามวาลา, "การค้าระหว่างประเทศกับระบบเศรษฐกิจภายในประเทศ (พ.ศ. 2363-2398)," ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. 2484, หน้า 148.

ศึกษาชนชั้นผู้ปกครองและสามัญชน จะพบว่ามิชนชั้นที่มีฐานะพิเศษอยู่ระหว่างสองชนชั้นนี้คือ พระสงฆ์ แม้ว่าโดยระบบการปกครองอาจจะมองกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับศาสนาเป็น 'พุทธจักร' แยก ออกจาก 'อาณาจักร'⁸⁰ แต่พระสงฆ์ก็ยังคงเกี่ยวข้องกับอาณาจักรอยู่หลายด้าน ความเป็นชนชั้นพิเศษ ของพระสงฆ์เป็นชนชั้นที่อาจมาจากทั้งมูลนายหรือไพร่ และเป็นชนชั้นที่ไม่มีคามถาวรเนื่องจากการ เข้าสู่ฐานะนี้เป็นประเพณีปฏิบัติของชายไทยเพียงชั่วระยะหนึ่งไม่ใช่การดำรงสถานภาพตลอดชีวิต⁸¹ อย่างไรก็ตามก็ดี อาจกล่าวได้ว่า 'พุทธจักร' นั้นเป็นภาพจำลองของขณะหนึ่งของอาณาจักร เพราะไม่ว่ามูลนาย หรือไพร่เมื่อบวชเป็นสมณเพศใน 'พุทธจักร' ก็มีสถานภาพเป็นมูลนาย ได้รับการกำหนดศักดินาตาม พระอัยการตำแหน่งนายทหารหัวเมืองที่เรียกว่า 'เสมอนา' ตั้งแต่เสมอนา 2400 ลงมาจนถึงเสมอนา 200⁸² การใช้คำ 'เสมอนา' เป็นการเปรียบเทียบศักดินาที่สมณเพศพึงได้รับกับการถือศักดินาของอา ฉาจักร ดังที่มีผู้ศึกษาบางท่านได้ให้เหตุผลไว้ว่า

...อัตราศักดินาของนักบวชนี้ พระอัยการใช้คำว่า 'เสมอนา' เช่นพระครูมิได้รู้ธรรมเสมอนา 1,000 ซึ่งหมายความว่าพระครูมิได้รู้ธรรมให้มีประโยชน์และบรรดาศักดิ์เสมอกับขุนนางที่มี ศักดินา 1,000 ที่ต้องให้เช่นนี้ก็เพราะกษัตริย์มิได้แจกจ่ายที่ดินให้แก่พระสงฆ์หรือนักบวชเป็น รายตัว หากแจกจ่ายให้แก่วัด วัดเป็นผู้แสวงหาผลประโยชน์แล้วแบ่งปัน ในหมู่พระสงฆ์ตาม ลำดับศักดิ์อีกทอดหนึ่ง...⁸³

การกำหนดศักดินาสำหรับสมณเพศ จะเห็นได้ว่าศักดินาดำสุดเริ่มจากสามแฉกไม่รู้ธรรม

⁸⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," หน้า 28.

⁸¹ เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 89.

⁸² โปรดดูรายละเอียดใน บรัดเล, "พระอัยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง," หนังสือเรื่อง กฎหมาย เล่ม 1, หน้า 198.

⁸³ จิตร ภูมิศักดิ์, โฉมหน้าศักดินาไทย, หน้า 179-180.

เสมอมา 200 ซึ่งถือเป็นระดับสูงของศักดินามุสลายระดับล่าง และพระครูธรรมเสมอมา 2400 นั้น นับเป็นศักดินาที่สูงมาก เมื่อเทียบกับศักดินาของเจ้านายที่อาจสูงกว่าหม่อมเจ้า⁸⁴ ผลประโยชน์ที่ สมณเพศใน "พุทธจักร" ได้รับคล้ายคลึงกับชนชั้นผู้ปกครองหรือมุสลายทั่วไปคือการได้รับผลประโยชน์ จากไพร่ที่ขึ้นสังกัดหรือเลกวัด (ข้าพระกับโยมสงฆ์) ที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชทานอุทิศให้ หรือ การได้รับผลประโยชน์จากที่ดินซึ่งชนชั้นผู้ปกครองอุทิศถวายให้เป็นของวัด⁸⁵ ยิ่งกว่านั้นพระสงฆ์ยังได้ รับการบำรุงในด้านต่าง ๆ จากรัฐด้วย เช่น การก่อสร้างซ่อมแซมวัด การบำเพ็ญพระราชกุศลถวาย ภัตตาหารและเครื่องบริวาร การรักษาพยาบาลพระภิกษุอาพาธและการถวายนิยัต (อาหารหรือค่า อาหารที่ถวายพระเป็นประจำ) จากการศึกษาของอังฉรา กาญจนโมทย์ ได้แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับการ บำรุงของรัฐที่มีต่อพระสงฆ์ในวัดหลวง โดยเฉพาะรายจ่ายเกี่ยวกับการถวายนิยัตในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งเป็นที่ชัดเจนว่าพระสงฆ์ได้รับเงินเดือนหรือ "เบี้ยหวัด" ด้วย⁸⁶ และเชื่อว่า เจ้าเมืองตามหัวเมืองต่าง ๆ คงจะสนับสนุนบำรุงวัดหรือพระสงฆ์ในลักษณะเช่นเดียวกัน⁸⁷

อย่างไรก็ดี หากพิจารณาสถานภาพของชนชั้นนี้ในมโนทัศน์ของคนทั่วไป นับเป็นชนชั้นที่ ได้รับการเคารพกราบไหว้ของคนในสังคม โดยถือว่าเป็นสถาบันที่สืบทอดและเผยแพร่หลักธรรมทาง พุทธศาสนา⁸⁸ โลกของพระสงฆ์เป็นอีกโลกหนึ่งแยกจาก โลกของบุคคลธรรมดา แม้ว่าการคงสถานภาพ

⁸⁴ อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 63.

⁸⁵ จิตร ภูมิศักดิ์, โฉมหน้าศักดินาไทย, หน้า 173-179. และศึกษารายละเอียดเรื่องนี้ได้ใน อังฉรา กาญจนโมทย์ "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523) หน้า 76-83.

⁸⁶ อังฉรา กาญจนโมทย์, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า 113-125

⁸⁷ จิตร ภูมิศักดิ์, โฉมหน้าศักดินาไทย, หน้า 180-181.

⁸⁸ ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 492-493.

ของความ เป็นพระสงฆ์จะขึ้นอยู่กับช่วงเวลาของผู้ที่อยู่ในสมณเพศ แต่ความเป็นสถาบันของพระสงฆ์คือ สิ่งที่ดำรงความแตกต่างของชนชั้นไว้อย่างชัดเจนสืบต่อมา และเป็นชนชั้นที่มีอภิสิทธิ์ในสังคมพอควร อาทิเช่นการไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ไม่ต้องเสียภาษี (ซึ่งมีรายได้จากการถวายรายได้จากเลขวัด ฯลฯ) ไม่ต้องเสียส่วย และอื่น ๆ อภิสิทธิ์เช่นนี้เป็นแรงจูงใจให้บางคนเข้ามาอาศัยพึ่งพาแหล่งหาผลประโยชน์ ให้แก่ตนเองหรือญาติพี่น้องในครอบครัว⁸⁹ บางครั้งจึงมีคำกล่าวกระทบกระทั่งโยชนได้ประโยชน์ ของพระสงฆ์อยู่บ้าง เช่นมีพระราชปราชญ์ของรัชกาลที่ 4 ตอนหนึ่งว่า "...ข้าราชการฝ่ายคฤหัสถ์เข้ารับ ราชการในวังหน็ดเหน้อยดั่งเอาเห็ดต่างน้ำกลับไปบ้านมือเปล่า ๆ ทุกวัน ๆ จะไปบ้านมือไม่เปล่าก็มี ปีละหนแต่เมื่อวันรับเบี้ยหวัด ถึงกระนั้นก็ได้น้อยกว่าพระสงฆ์โดยมาก ส่วนพระสงฆ์นั้นเข้ามาในวัง วันไร กลับไปมือเปล่าก็ไม่มี..."⁹⁰

นักวิชาการตะวันตกท่านหนึ่งตั้งข้อสังเกตว่า โลกของสถาบันสงฆ์จะมีความสำคัญต่อปัจจัย ทางการเมืองน้อยมาก เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศที่นับถือคริสต์ศาสนา⁹¹ แต่โดยความเป็นจริงแล้ว โลกของสถาบันสงฆ์ได้ผูกพันอยู่กับสถาบันการเมืองอย่างลึกซึ้ง นั่นคือแนวคิดทางการเมืองไทยมี อิทธิพลของพุทธศาสนาเป็นหลักสำคัญและชัดเจน⁹² ดังนั้นสถาบันสงฆ์จึงเป็นเครื่องยืนยันถึงความหนัก แน่นของแนวความคิดทางการเมืองนั้น และเป็นผู้ถ่ายทอดแนวคิดดังกล่าวลงสู่ประชาชนในรูปแบบ ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อชนชั้นผู้ปกครองได้เข้ามาควบคุมสถาบันสงฆ์อย่างใกล้ชิดในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้น⁹³ ย่อมมีผลสืบเนื่องต่อการถ่ายทอดแนวคิดให้แก่อุดมการณ์ทางการเมือง การ

⁸⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 494.

⁹⁰อ้างจาก อังฉรา กาญจนโมทย์, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา...", หน้า 126.

⁹¹เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 88.

⁹²โปรดดู สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคม ไทย, หน้า 16-19.

⁹³อังฉรา กาญจนโมทย์, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา...", หน้า 102-104.

ปกครองของรัฐลงสู่ประชาชนด้วย นอกจากนี้สถาบันสงฆ์ยังเป็นศูนย์กลางของสังคมไทยสมัยโบราณแทบทุกด้าน อาทิเช่น เป็นที่รวมของวิทยาการ คำสอนทางศาสนา การเป็นที่พึ่งทางใจ และเป็นศูนย์รวมของผู้คนในชุมชนเพื่อปฏิบัติกิจกรรมด้านต่าง ๆ จนชั้นพระสงฆ์จึงเป็นชนชั้นที่มีความสำคัญยิ่งในระบบสังคมไทย แม้ว่าโดยลักษณะของผู้ที่เข้าสู่ชนชั้นนี้จะเปลี่ยนแปลงได้ง่ายแต่ก็มี "สถาบัน" ของชนชั้นนี้ ซึ่งมีบทบาทและอิทธิพลในสังคมอย่างสูง

ความเป็น "สถาบัน" ของ "ชนชั้น" พระสงฆ์ปรากฏขึ้นอย่างชัดเจนนับตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา เนื่องจากกษัตริย์ทรงให้ความสนใจต่อกิจการของพระสงฆ์เป็นพิเศษ โดยความเป็นจริงพระสงฆ์เป็นกลุ่มชนที่มีมาในสังคมไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย แต่ผู้ปกครองไม่ได้เข้าไปข้องเกี่ยวกับมากนักนอกจากการแสดงตนเป็นผู้นำคณะสงฆ์ในฐานะองค์ศาสนูปถัมภก⁹⁴ ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น กษัตริย์ทรงเข้าไปเกี่ยวข้องกับ "จัดการ" กับพระสงฆ์โดยตรง* ทั้งนี้เพื่อสร้างเสถียรภาพทางการเมืองในระยะแรกสถาปนาราชวงศ์ขึ้นใหม่ โดยใช้แนวคิดทางศาสนาเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการสร้างสิทธิธรรมของชนชั้นผู้ปกครอง และการควบคุมทางสังคมอย่างมีประสิทธิภาพ⁹⁵ จากแนวคิดดังกล่าวได้นำไปสู่

*การกล่าวถึง "สถาบันสงฆ์" ในที่นี้รวมความไปถึงการมีคณะบุคคล สถานที่ และบทบาทหรือหน้าที่ที่มีต่อสังคม นั่นคือการมีวัดเป็นศูนย์กลางแสดงบทบาทโดยพื้นฐานต่อสังคม โปรดดูความสำคัญและบทบาทด้านต่าง ๆ ได้ใน เนตรนภิศ นาควัชร ปิยนาด บุนนาค และจุลทัศน์ พยายามานนท์, วัดในกรุงเทพฯ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525) หน้า 253-255. จัย เรืองศิลป์, ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณ, หน้า 204-206.

⁹⁴เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 275.

*การเข้ามาเกี่ยวข้องกับคณะสงฆ์โดยตรงของพระมหากษัตริย์ในตอนต้นรัตนโกสินทร์ ก็ด้วยเหตุปัจจัยสำคัญสองประการคือ สภาพความเสื่อมโทรมของพุทธศาสนาในสมัยอยุธยา-ธนบุรี และการแสดงพระองค์ของพระมหากษัตริย์ในภารกิจเยี่ยงพระมหาสมมติราชหรือพระโพธิสัตว์ โปรดดู สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง...", หน้า 63-76. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์, หน้า 63.

⁹⁵สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง...", หน้า 120-125.

การปฏิบัติที่ทำให้พุทธศาสนามีลักษณะเป็นศาสนาของรัฐ ทั้งในระดับชนชั้นผู้ปกครองและสามัญชน อย่างเข้มข้นมากยิ่งขึ้น โดยผ่านกระบวนการถ่ายทอดความคิดลงสู่สังคมในรูปแบบและวิธีการต่าง ๆ เช่นการกำหนดกฎหมาย การฟื้นฟูระเบียบประเพณี หรือการแสดงตนเป็นศาสนูปถัมภกโดยการสร้าง และปฏิสังขรณ์วัด และยังปรากฏกิจกรรมที่เป็นการอุปถัมภ์พุทธศาสนาของชนชั้นผู้ปกครองในสมัย รัตนโกสินทร์ตอนต้นอีกหลายประการ⁹⁶ ยิ่งในยุคสมัยที่พระมหากษัตริย์ทรงสนพระทัยในการบำรุง พุทธศาสนาเป็นพิเศษ เช่น สมัยรัชกาลที่ 3 บรรดาขุนนาง ข้าราชการต่างแสดงบทบาทในการทำ นุบำรุงพุทธศาสนาเป็นพิเศษด้วย ดังที่มีภามิตของสมเด็จพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงตรัสไว้ว่า "...เมื่อในรัชกาลที่ 1 ใครแข็งแรงทักศิกก็เป็นคนโปรด ในรัชกาลที่ 2 ใครเป็นกวีก็เป็นคนโปรด ใน รัชกาลที่ 3 ใครมีใจศรัทธาสร้างวัดวาก็เป็นคนโปรด..."⁹⁷

ในสมัยรัชกาลที่ 3 จะพบว่าขุนนางสามารถให้การอุปถัมภ์พุทธศาสนา สร้างวัดวาอารามไว้ มากเนื่องจากการก้าวขึ้นมามีอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจของขุนนางตระกูลสำคัญ ๆ จึงสามารถ สนับสนุนค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างหรือซ่อมแซมวัดได้เด่นชัดกว่าสามัญชน จนมีแนวโน้มค่อนข้างเด่น ชัดในสมัยนี้ว่า การสร้างและซ่อมแซมบารุงวัด นอกจากจะหวังในผลบุญอันเป็นความเชื่อศรัทธาเบื้องต้นแล้ว ยังแสดงถึงการมุ่งหวังผลทางการเมืองและการนับหน้าถือตาของสังคมด้วย ดังจะสังเกตได้ จากการสร้างและซ่อมแซมบารุงวัดของขุนนางตระกูลสำคัญ ๆ ในสมัยนี้ที่มีลักษณะแข่งขันกัน⁹⁸ ซึ่ง คงมีค่านิยมที่ตกทอดมาจากสมัยอยุธยาอยู่บ้างคือ "...ครั้งกรุงเก่าคนเป็นเศรษฐีมีเงินมาก จึงสร้างวัด ให้บุตรเล่น ถ้าบุตรผู้ใด ไปเล่นวัดผู้อื่นก็เป็นที่อับอาย..."⁹⁹ เชื่อว่าคนเป็นเศรษฐีมีเงินมากในสมัยนั้น คงเป็นขุนนางระดับสูงมากกว่า การสร้างวัดประจำตระกูลจะเป็นการแสดงถึงสถานภาพทางสังคมและ

⁹⁶ อัจฉรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา...", หน้า 8-13.

⁹⁷ อ้างจาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาเดชาดิศร, เรื่องก่อนประวัติศาสตร์และประชุมพระ นิพนธ์เบ็ดเตล็ด, หน้า 181.

⁹⁸ อัจฉรา กาญจนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา...", หน้า 50-58.

⁹⁹ รัช, เรื่องศิลป์, ประวัติสังคมไทยสมัยโบราณ..., หน้า 203.

ตอกย้ำค่านิยมในการสนับสนุนสถาบันสงฆ์ด้วย

คงกล่าวได้อย่างชัดเจนว่า ความสนใจและการเชื่อถือในพุทธศาสนานั้นเป็นสิ่งปกติในสังคมไทย นับเนื่องตั้งแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา แต่การที่พระมหากษัตริย์ซึ่งมีสถานภาพทางการเมืองและสังคมสูงสุดในชนชั้นผู้ปกครองเข้ามาเกี่ยวข้องในลักษณะของ "ภารกิจ" เช่นนี้ นอกจากจะมีการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในหมู่คณะสงฆ์แล้ว ผลสะท้อนอย่างเด่นชัดประการหนึ่งคือความใส่ใจในพุทธศาสนาที่เป็นหลักยึดถือของสังคม ได้รับการเน้นความสำคัญมากยิ่งขึ้น และสภาพของพระสงฆ์ในสมัยนี้ได้รับการปรับปรุงให้มีความเข้มแข็งและได้รับความใส่ใจจากชนชั้นผู้ปกครองในฐานะเป็นผู้เข้ามาควบคุมและมีบทบาทเป็นผู้กระทำให้สถาบันนี้มีความบริสุทธิ์ เพื่อตอบสนองการสร้างบทบาทและภารกิจของผู้ปกครอง ในฐานะเป็นผู้นำทั้งทางโลกและทางธรรม สถาบันสงฆ์ในสมัยนี้ได้เป็นเครื่องมืออันสำคัญยิ่งในการสร้างความเป็นเอกภาพในสังคม ในช่วงแรกของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และเป็นเครื่องมือในการต่อต้านกระแสอารยธรรมตะวันตกที่ไหลบ่าเข้ามาอย่างรวดเร็วในช่วงหลัง ทั้งยังเป็นสถาบันที่ถูกใช้เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการสร้างอำนาจและสิทธิธรรมทางการเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 (โดยเจ้าฟ้ามงกุฎ) และโดยทั่วไปจะเห็นได้ว่า สถาบันสงฆ์เป็นสถาบันที่จรโลงลักษณะสังคมแบบจารีตที่มีอิทธิพลอยู่ไม่น้อยในช่วงสมัยนี้ และสถาบันสงฆ์ยังเป็นภาพลักษณ์ทางศาสนาที่คนในสังคมไทยมีความคุ้นเคยอย่างมาก ซึ่งจะเป็นความคุ้นเคยที่ฝังแน่นในมโนคติที่ทำให้ยากต่อการเปลี่ยนแนวคิดในการยอมรับคำสอนและวิถีการดำเนินชีวิตของมิชชันนารี ในฐานะเป็น "พระ" ในทางศาสนาได้

ชนชั้นสามัญชน ตามกฎหมายพระราชกำหนดศักดินา กล่าวถึงบุคคลชั้น ไพร่และทาส ซึ่งเป็นชนชั้นต่ำสุดของสังคมคือผู้มีศักดินา 25 ลงมาจนถึงศักดินา 5 ตามลำดับ¹⁰⁰ การกำหนดเช่นนี้คงถือหลักเกณฑ์การคุมกำลังคนเป็นหลัก ดังจะเป็นได้จากผู้ถือศักดินา 30 มีศักดินาสูงกว่าไพร่เพียงเล็กน้อยแต่อยู่ในฐานะเป็น "หัวสิบ" มีหน้าที่รับผิดชอบควบคุมคนหน่วยเล็กที่สุด โดยบทบาทและสิทธิของผู้มีศักดินาต่ำกว่า 400 จนถึง 300 (เป็นข้าราชการระดับล่าง) ไม่แตกต่างไปจากไพร่มากนัก ดังความที่ว่า "...ขุนนางชั้นต่ำเหล่านี้มีจำนวนมาก และไม่มีสิทธิพิเศษเหนือราษฎรสามัญอย่างไรนัก มีภาระที่จะต้องถูกเกณฑ์ไปรับราชการ และต้องเข้าเวรเช่นเดียวกับเลขสมสังกัด โดยทั่วไป เมื่อออกเวรแล้วก็ทำ

¹⁰⁰ บรัดเล, "พระอัยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง," หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 1

มาหากินเช่นเดียวกับราษฎรทั่วไป..."¹⁰¹ ดังนั้นขุนนางระดับล่างคงมีความใกล้ชิดกับสามัญชนทั้งในด้านการรับมอบหมายทางราชการและการดำเนินชีวิตประจำวัน การแบ่งชนชั้นในสังคมไทยสมัยโบราณโดยถือเอาศักดินากับหน้าที่ ส่วนใหญ่คงเป็นผู้นำท้องถิ่นเช่นหัวสิบ ปลัดร้อย นายร้อย พันแขวง และหมื่นแขวง ถือศักดินาตั้งแต่ 30 จนถึง 300 เป็นผู้ปกครองระดับบ้าน ตำบล และแขวง¹⁰² ซึ่งค่อนข้างจะเป็นการบริหารการปกครองภายในหัวเมืองที่รัฐบาลกลางไม่ได้เข้าไปยุ่งเกี่ยวมากนัก¹⁰³ การมองขุนนางระดับล่างในแง่หนึ่งจึงเป็นเพียงกลไกของรัฐที่ใกล้ชิดสามัญชนมากที่สุดและเป็นผู้ที่ต้องรับข่าวสารจากรัฐถ่ายทอดให้ราษฎรได้รับรู้¹⁰⁴ แต่โดยวิถีการดำเนินชีวิตคงเป็นเช่นเดียวกับสามัญชน

แต่กระนั้นก็ดี มีการให้ความหมายของ "สามัญชน" ตามความเข้าใจทั่วไปในยุคสมัยนั้น จากพจนานุกรมสองแหล่งคือ "ศัพท์พจนานุกรม" เรียบเรียงโดยบาทหลวงปาลเลโกซ์ และ "อักษรวิธานศัพท์" ของหมอบรัดเลย์ ได้ให้ความหมายในทำนองเดียวกันว่า สามัญชนคือราษฎรที่ไม่ใช่ขุนนาง¹⁰⁵ ซึ่งดูเหมือนว่าหมู่ชนทั้งสองชั้นสามารถกำหนดคุณลักษณะที่แยกออกจากกันให้เห็นได้ชัด

¹⁰¹ม.ร.ว.ศีกฤทธิ ปราโมช, "สังคมสมัยอยุธยา," หน้า 63.

¹⁰²สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ," หน้า 13. และดูที่ ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่," หนังสืออ่านประกอบพื้นฐานอารยธรรมไทย, หน้า 81.

¹⁰³วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, แผ่นดินพระนั่งเกล้า แปลโดย พันเอกนิจ ทองโสภิต, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์กรมศิลปากร, 2530) หน้า 25.

¹⁰⁴สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ประเพณีการประกาศพระราชกฤษฎีกาแต่โบราณ," หน้า 207-208.

¹⁰⁵D. J. B. Pallegoix, Dictionarium Linguae Thai (ศัพท์พจนานุกรมภาษาไท) (Paris : Jussu Imperatoris Impressum, 1854) p. 578. D. B. Bradley, Dictionary of Siamese Language หนังสืออักษรวิธานศัพท์ (Bangkok : American Missionary Association Press, 1873) p. 472.

เจน และการให้ความหมายของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ รวมเอา "ทาส" เป็นชนกลุ่มเดียวกับไพร่ด้วย ท่านได้เตือนผู้อ่านชาวตะวันตก (โดยเฉพาะฝรั่งเศส) เรื่องความเข้าใจเกี่ยวกับทาสในสังคมไทยนั้นแตกต่างจาก "ทาส" ในความเข้าใจของชาวตะวันตก เพราะว่าทาสในสังคมไทยไม่ใช่สินค้าที่ซื้อขาย แต่เป็นลักษณะของพันธะที่มีต่อกันระหว่างนายทาสกับทาส แม้ว่าในการปฏิบัติของนายทาสที่มีต่อทาสอาจจะเป็นการทารุณเป็นบางครั้ง... แต่โดยทั่วไปแล้วคนไทยมีมนุษยธรรมต่อพวกทาสมาก ใ้ให้ทำงานแต่โดยสมควร และได้รับการปฏิบัติดีกว่าคนพวกรับใช้ในประเทศฝรั่งเศสเสียอีก..."¹⁰⁶ ข้อคิดเห็นของบาทหลวงปาลเลกัวซ์คงจะช่วยให้ความเข้าใจเรื่องทาสในสังคมไทยกระจ่างชัดยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะในกฎหมายของไทยสมัยโบราณมี "กฎหมายลักษณะทาส" ที่บ่งบอกถึง "ชนชั้นทาส" ซึ่งมักจะถูกแบ่งแยกออกไปเป็นอีกชนชั้นหนึ่งต่างหาก จนบางครั้งถูกมองว่าเป็นภาพของการกดขี่อย่างเลวร้ายในสังคม¹⁰⁷ และจากการศึกษาของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ได้ชี้ให้เห็นว่าทาสในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นส่วนใหญ่เป็นทาสขาดดอก ซึ่งเป็นผลสะท้อนสำคัญอย่างหนึ่งของระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทย¹⁰⁷ การนำเสนอภาพรวมของสามัญชนในที่นี้คงต้องยอมรับเอาไพร่และทาสเป็นชนชั้นเดียวกัน เพราะในที่สุดแล้วคงเป็นชนชั้นที่ต้องปฏิบัติภาระหน้าที่สนองความต้องการของชนชั้นผู้ปกครองเช่นเดียวกัน

บาทหลวงปาลเลกัวซ์ ให้ความหมายของไพร่ว่า "Phrai = Common people, Plebian servant, Slaves" ซึ่งมีการแบ่งไพร่ออกเป็น 5 จำพวกคือ ไพร่หลวง ไพร่สม ไพร่ส่วย เลก และทาส ไปร่ดุด ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 278-281.

¹⁰⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 282.

คงไม่เกินเลยนักหากจะกล่าวว่า ความใส่ใจและการให้ความสำคัญของการเลิกทาสในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งบางครั้งได้รับการเน้นมากกว่าการยกเลิกระบบไพร่ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความคิดของผู้ศึกษาบางส่วนว่า การมีทาสเป็นสิ่งเลวร้ายของสังคม ในขณะที่งานศึกษาประวัติศาสตร์ช่วงหลัง ๆ มองเห็นว่าพันธนาการของระบบไพร่เป็นสิ่งที่เลวร้ายมากกว่าเพราะมีส่วนทำให้สามัญชนทั่วไปขาดโอกาสในการปรับตัวเข้ากับการเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และการกล่าวถึง "ทาส" ในสมัยนี้จะสะท้อนแนวคิดของมิชชันนารีในการมองสังคมไทยเพื่อเป็น "เหตุผล" อย่างหนึ่งในการนำคำสอนของคริสต์ศาสนามาเผยแพร่ด้วย

¹⁰⁷ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 146-156.

มีแนวคิดสำคัญประการหนึ่งในการศึกษาชนชั้นในสังคมไทยคือการมีหน้าที่ตามธรรมชาติ (natural obligations) ซึ่งเป็นอิทธิพลแนวความคิดจากฮินดูและศาสนาพุทธ ที่แบ่งคนในสังคมออกเป็นผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง คนทั้งสองกลุ่มมีภาระหน้าที่ต่อกันและกันคือหน้าที่ของผู้ปกครองมีต่อผู้ถูกปกครองและผู้ถูกปกครองมีต่อผู้ปกครองและหน้าที่ของผู้ถูกปกครองมีต่อผู้ปกครอง¹⁰⁸ แนวคิดดังกล่าวนี้ช่วยให้มองเห็นถึงภาระหน้าที่ของสามัญชนที่มีต่อชนชั้นผู้ปกครองที่เป็นเหตุเป็นผลในบริบทยุคร่วมสมัย แต่อาจวิเคราะห์ได้ว่า เป็นวิธีการขูดรีดผลผลิตส่วนเกินจากสามัญชนโดยชนชั้นผู้ปกครองในรูปแบบต่าง ๆ

ความสำคัญของชนชั้นในสังคมไทยสมัยโบราณคือ เป็นแรงงานในการผลิต โดยเป็นการผลิตของสังคมเกษตรกรรมแบบยังชีพภายในหมู่บ้าน การผลิตอาจจะพอเลี้ยงสังคมนั้นหรือมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกับชุมชนอื่นบ้าง รัฐเข้ามาเกี่ยวข้องและได้ผลประโยชน์จากสามัญชนในรูปของภาษีหรือส่วยสาอากร ซึ่งถือเป็นผลผลิตส่วนเกิน รัฐจะจัดสรรผลประโยชน์เหล่านี้ให้แก่มูลนาย และส่งสิ่งของที่ได้จากส่วนต่าง ๆ เป็นสินค้าออกไปค้าขายในต่างประเทศ นอกจากนี้แล้ว สามัญชนยังมีภาระหน้าที่สำคัญคือเป็นแรงงานเกณฑ์ทำงานโยธาให้แก่รัฐและมูลนายของตนเป็นการตอบแทนความคุ้มครองที่สามัญชนได้รับจากพระมหากษัตริย์(ชนชั้นผู้ปกครอง)ซึ่งจะปรากฏลักษณะของการควบคุมทางสังคมเพื่อให้เกิดความเรียบร้อยในรูปของการออกกฎหมายบังคับโดยตรง การกล่อมเกล่าโดยใช้ความเชื่อและแนวความคิดทางศาสนาส่งผลให้สามัญชนยอมรับสภาพของตนเองที่ต้องอยู่ใต้สังกัดมูลนายหรือยอมเป็นแรงงานในการผลิตของชนชั้นผู้ปกครองในระดับหนึ่ง แม้ว่าจะมีปฏิกริยาต่อต้านอำนาจรัฐเช่นการแสดง ความเหน็ดเหนื่อยไม่กระตือรือร้นที่จะทำงาน การหลบหนีการศึก การบวชเป็นพระ หรือกรณีรุนแรงเช่นการก่อกบฏและหลบหนีไปตั้งช่องโจร¹⁰⁹ เป็นต้น แต่เป็นเรื่องไม่ร้ายแรงนัก อีกทั้งการก่อกบฏ

¹⁰⁸ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า

10.

¹⁰⁹ พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม, "ไพร่ในสมัยอยุธยา," ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. 2484, หน้า 67.

ของไพร่ในสังคมไทยมีน้อยมากและมักประสบความล้มเหลว¹¹⁰ รัฐสามารถควบคุมสามัญชนซึ่งเป็นกำลังผลิตอันสำคัญในสมัยโบราณ จนกระทั่งได้มีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ความจำเป็นของรัฐในการใช้ประโยชน์จากสามัญชนจึงเปลี่ยนแปลงทั้งในรูปแบบปฏิบัติและการให้คำอธิบาย เรื่องภาระหน้าที่ของสามัญชนที่มีต่อรัฐไปบ้าง

ชนชั้นสามัญชนปรากฏในกฎหมายมีสองกลุ่มใหญ่ ๆ คือไพร่และทาส ซึ่งในพระอัยการศึกดินนาทหารหัวเมืองระบุงค์ดินนาของยาจก วรรณพิพค(คงเป็นไพร่สิ้นไร้ไม้ดอก)เท่ากับศึกดินนาของทาส สิ่งนี้อาจสะท้อนให้เห็นว่าการแบ่งกลุ่มชนในสังคมใช้ปัจจัยทางเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดอย่างหนึ่ง และไม่ใช่เป็นการแบ่งอย่างเด็ดขาด ทาสมีโอกาสเป็นไทได้ ส่วนไพร่ที่สิ้นไร้ไม้ดอกก็มีโอกาสขยับฐานะของตนเองขึ้นไปได้เช่นกัน โดยการยินยอมเป็นข้ารับใช้มูลนาย แต่กระนั้นก็ดี คงเป็นได้เพียงไพร่เลวหรือไพร่ราบ(มีศึกดินนา 10 หรือ 15)เท่านั้น¹¹¹ และโดยที่ไพร่หรือทาสมีสถานภาพไม่ค่อยแตกต่างกันมากนัก จึงปรากฏว่ามีทาสค่อนข้างมากในสังคมไทย ดังที่บาทหลวงปาลเลกัวซ์ได้ประมาณไว้สูงสุดว่ามีประมาณหนึ่งในสามของจำนวนประชากร¹¹² ทาสส่วนใหญ่เป็นทาสเชลย ทาสเรือนเบี้ย และทาสซัดดอก การมีทาสค่อนข้างมากอาจเป็นไปได้ว่าในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้มีการกวาดต้อนเชลยอันเนื่องจากสงคราม รวมทั้งการกวาดต้อนผู้คนกลุ่มเชื้อชาติต่าง ๆ เข้ามาในราชอาณาจักร

¹¹⁰ศึกษารายละเอียดได้ใน วรุณี โอสถารมย์ และอัญชลี สุสายัณห์, "กบฏไพร่ สมัยพระเพทราชา," วารสารธรรมศาสตร์ 6 (มิถุนายน-กันยายน 2519) : 52-70. และ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "กบฏไพร่สมัยอยุธยากับแนวความคิดผู้มีบุญ-พระศรีอารีย์-พระมาลัย," วารสารธรรมศาสตร์ 9 (กรกฎาคม-กันยายน 2522) : 53-86.

¹¹¹จิตร ภูมิศักดิ์, โฉมหน้าศักดินาไทย, หน้า 150-151.

¹¹²ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 281.บาทหลวงปาลเลกัวซ์เคยประมาณ จำนวนทาสในสังคมไทยว่ามีอย่างน้อยหนึ่งในสี่ของจำนวนประชากรของประเทศ ซึ่งไม่ทราบได้แน่ชัดว่าท่านได้ข้อมูลจากที่ใด แต่เชื่อว่าการประมาณทั้งสองอัตราคงได้จากการสังเกตสถิติตามบ้านคนมั่งมีและขุนนาง ดังที่ท่านให้จำนวนทาสในบ้านคนเหล่านั้นว่า มีบ้านละ 5-50 คนหรือมากกว่า (หน้า 214)

โดยเฉพาะในกรุงเทพฯ และบริเวณใกล้เคียงเพื่อบรรเทาปัญหาประชากรเบาบางสมัยนั้น¹¹³ อีกทั้งมีระบบปฏิบัติบางอย่างที่ทำให้มุสลายสามารถแปลงไพร่ให้เป็นทาสได้¹¹⁴ เพื่อว่าตนจะมีทาสมาก ๆ ซึ่งจะทำให้ตนได้รับผลประโยชน์เต็มเม็ดเต็มหน่วย และ "...ทาสนั้นถือกันว่าเป็นสิ่งประดับเกียรติของบ้านคนมั่งมี..."¹¹⁵

ส่วนไพร่ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่เดิมในสมัยต้นอยุธยา มีไพร่สองประเภทคือ ไพร่หลวงและไพร่สม ต่อมาสมัยปลายอยุธยา มีไพร่อีกประเภทหนึ่งคือ ไพร่ส่วย การจำแนกไพร่เป็นสามประเภทยังคงตกทอดมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ภาระหน้าที่ของไพร่ประเภทต่าง ๆ สรุปได้ดังนี้คือ ไพร่หลวงเป็นไพร่ที่ขึ้นต่อพระมหากษัตริย์ โดยมีมุสลายหรือข้าราชการ (ของกรมต่าง ๆ) เป็นผู้คอยควบคุมดูแลต่างพระเนตรพระกรรณ ไพร่สมเป็นไพร่ที่ขึ้นต่อมุสลายเป็นการส่วนตัวและถือว่าเป็นสมบัติของมุสลายที่ตกทอดถึงลูกหลาน และ ไพร่ส่วยคือไพร่หลวงหรือไพร่สม ที่ต้องส่งเงินหรือสิ่งของแทนการถูกเกณฑ์ราชการ¹¹⁶ การเกิดไพร่ส่วยเกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจและการค้าซึ่งรุ่งเรืองมากขึ้น ในสมัยปลายอยุธยา รัฐจึงยินยอมให้ไพร่ที่ไม่สามารถมาทำงานให้ทางราชการส่งสิ่งของมาแทนการเกณฑ์ หรือบางกรณีเป็นการกำหนดจากรัฐและมุสลายเมื่อต้องการสิ่งของบางอย่าง เช่น การเกณฑ์ส่วยทอง ส่วยไม้ฝาง หรือของป่าต่าง ๆ มีข้อสรุปที่คล้ายกันว่า การเกิดไพร่ส่วยเป็นการสร้างผลประโยชน์ความมั่งคั่งให้กับมุสลาย และการเพิ่มจำนวนไพร่ส่วยมีส่วนอย่างมากที่ทำให้อาณาจักร

¹¹³ วัลลภ สุสาธิต, "การเปลี่ยนแปลงระบบไพร่...", หน้า 82.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 280.

¹¹⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 213-214.

¹¹⁶ พรภิรมย์ เข้มมธรรม, "ไพร่ในสมัยอยุธยา," หน้า 50-52. วัลลภ สุสาธิต, อักษรศาสตร์นิพนธ์ 1..., หน้า 8-9.

อ่อนแอในยามสงคราม¹¹⁷ แต่ล่วงมาถึงสมัยตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โพร่ส่วยยังคงมีความสำคัญไม่น้อย เพราะเป็นส่วนตอบสนองผลประโยชน์ด้านการค้าผูกขาด และการค้าสำเภาของรัฐที่เฟื่องฟูอย่างมากในสมัยนี้ แสดงให้เห็นว่ารัฐไม่ได้มองโพร่ส่วยว่าเป็นปัญหาของความปั่นป่วนและอ่อนแอในอาณาจักร แต่เน้นปัญหาการควบคุมโพร่ที่ขาดประสิทธิภาพ จึงมีการเปลี่ยนแปลงวิธีการควบคุมโพร่หลายประการในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹¹⁸ คงกล่าวได้ว่าเป็นการปรับตัวของระบบโพร่ในยุคสมัยฟื้นฟูอาณาจักรขึ้นใหม่ ซึ่งเริ่มมีปัจจัยทางประวัติศาสตร์อื่น ๆ เช่น การขยายตัวทางสังคม เศรษฐกิจ การเปลี่ยนแปลงทางภูมิปัญญาของชนชั้นผู้ปกครองและการคุกคามจากชาติมหาอำนาจจากภายนอกเข้ามาเกี่ยวข้องอย่างเด่นชัดขึ้น จนกระทั่งการควบคุมกำลังคนโดยวิธีการแบบเก่าไม่สนองประโยชน์อย่างเต็มที่ในสภาพการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้น จึงได้มีการผ่อนคลายการควบคุมโพร่ลง และเปลี่ยนภาระและบทบาทของสามัญชน ไปเป็นผู้ผลิตในรูปแบบอื่นที่ตอบสนองประโยชน์ของชนชั้นผู้ปกครองอย่างสอดคล้องกับสภาวะการเปลี่ยนแปลงต่อไป

การพิจารณาลักษณะชนชั้นสามัญชนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีสิ่งสำคัญในมิติทางสังคมคือ ความสัมพันธ์ที่มีต่อชั้นที่สูงกว่า ซึ่งจะพบเห็นทั้งความสัมพันธ์ที่ระบุข้อปฏิบัติและการระวางโทษในกฎหมาย และการปฏิบัติตามจารีตหรือสิ่งที่กลายเป็นค่านิยมทางสังคมสืบทอดต่อมา มีตัวอย่างของข้อกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสามัญชนกับขุนนางที่ชัดเจนประการหนึ่งในพระอัยการลักษณะอาญาหลวง ระบุว่า มาตราหนึ่ง, ต่ำท่านผู้มีบรรดาศักดิ์, ท่านให้ลงโทษ 4 สถาน ๆ หนึ่งคือให้แหะปากลงโทษถึงสิ้นชีวิต สถานหนึ่งคือให้ตัดปากเสีย สถานหนึ่งคือให้ทวนด้วยลวดหนัก 50 ที, ไม้หวาย 25 ที สถานหนึ่งคือให้ไหมโดยยศาศักดิ์¹¹⁹

นอกจากข้อกำหนดดังกล่าวแล้ว ยังมีตัวอย่างพฤติกรรมของสามัญชนที่ต้องปฏิบัติต่อมูล

¹¹⁷ เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 86-87. และ โปรดดูที่ สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...", หน้า 28-40.

¹¹⁸ ม.ร.ว.อลัน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 82-85.

¹¹⁹ บรัดเล, หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 2, "ลักษณะอาญาหลวง มาตรา 58," หน้า 206.

นายอย่างเคารพบน้อม ดังที่บาทหลวงปาลเลกซ์ได้กล่าวถึงพฤติกรรมเช่นนี้ที่น่าที่ง่า "...ในหมู่ประชาชนก็อารยะอย่างคนไทย ไม่น่าเชื่อเลยว่าจะได้ประสบความสำเร็จและอารยวิสัยถึงเท่านี้ เขาจะไม่ผ่านหน้าใครไปโดยไม่ก้มหลังและกล่าวคำขอภัยเลย..."¹²⁰ และโดยการปฏิบัติทั่วไปผู้มีศักดิ์เสมอกันหรือในหมู่สามัญชนมักจะแสดงเกียรติทักทายโดยการยกมือไหว้สมอริมปาก แต่การทักทายผู้ใหญ่กว่าของผู้น้อยต้องนั่งลงพนมมือไหว้ท่วมหัว นับเป็นการปฏิบัติที่แสดงถึงการยอมรับสถานภาพระดับชั้นทางสังคม ซึ่งไม่เพียงแต่จะปรากฏในวิถีชีวิตประจำวันของสังคมทั่วไปเท่านั้น การปฏิบัติต่อกันในหมู่ขุนนางข้าราชการยิ่งแสดงถึงความนอบน้อมพิบอบพิเทามากขึ้น จากข้อสังเกตของบาทหลวงปาลเลกซ์ ได้กล่าวถึงกรณีดังกล่าวนี้ว่า

...ความเคารพต่อเจ้าหน้าที่มีมาก เมื่อไปพบผู้บังคับบัญชาชั้นเหนือ พอมาถึงประตูและเห็นตัวก็ต้องก้มตัวไปข้างหน้า และพนมมือขึ้นท่วมหัว แล้วจึงก้าวไปหาโดยยอบตัวอยู่เรื่อย และเมื่อพูดด้วยก็ต้องนั่งพับเพียบ ถ้าเป็นขุนนางผู้ใหญ่หรือเจ้านายที่ตนไปหา พอพบตัวแล้วก็ต้องลงกราบสามลา แล้วคลานเข้าไปหาด้วยเข่าและศอก ต้องนั่งหมอบอยู่เรื่อย พนมมือแลก้มศีรษะจะเงยขึ้นก็นาน ๆ ที พร้อมกับยกมือขึ้นไหว้เพื่อตอบว่า ขอรับท่าน กระหม่อมรับบัญชา...¹²¹

จากการศึกษาของ ม.ร.ว.อคิน ได้ชี้ให้เห็นถึงการมีอำนาจเหนือสามัญชนของมูลนาย ทั้งในแง่ของการเป็นผู้ควบคุมบังคับบัญชาและมีอำนาจที่จะลงอาญาไฟร์ของตนเป็นการส่วนตัวได้หากไฟร์ไม่เคารพหรือฟัง มูลนายมีอำนาจสิทธิ์ขาดกับสามัญชนแทบทุกด้าน เช่นเกณฑ์แรงงานให้หลวง การใช้แรงงานผลิตเพื่อตนเอง หรือแม้แต่กระทั่งการควบคุมพฤติกรรมของสามัญชน¹²² และจากการศึกษาที่มาของกฎหมายเกี่ยวกับเรื่องนี้ที่ปรากฏในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สะท้อนให้เห็นว่าสามัญชนถูกเอารัดเอาเปรียบจากมูลนายมากจนมีการฟ้องร้องเกิดขึ้น ซึ่งตามกฎหมายได้เปิดช่องทางให้

¹²⁰ปาลเลกซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 216.

¹²¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 217.

¹²²ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 113-117.

สามัญชนสามารถตอบได้การทุจริตของมูลนายได้¹²³ แต่กระนั้นก็ตีกฎหมายส่วนใหญ่ยังคงให้การคุ้มครองมูลนายอย่างชัดเจนกว่าการพิทักษ์รักษาความยุติธรรมให้สามัญชน¹²⁴ โดยลักษณะดังกล่าวนี้จึงมีข้อสรุปเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นในสังคมไทยจากแง่มุมหนึ่งที่ค่อนข้างเด่นชัดว่า ในสังคมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการจัดฐานันดรอย่างละเอียดตามจำนวนศักดินา ซึ่งจะเป็นสิ่งกำหนดกริยามารยาทและการเคารพเชื่อฟังตามระดับจำนวนศักดินาที่แต่ละบุคคลถืออยู่ ผู้น้อยต้องเชื่อฟังและทำตามผู้ใหญ่ภายใต้กฎเกณฑ์เรื่องการมีสัมมาคารวะ สภาวะทางสังคมเช่นนี้จะมีผลไม่น้อยต่อการยอมรับหรือเปลี่ยนแปลงสิ่งใหม่ ๆ ทั้งนี้เพราะการยอมรับสิ่งใหม่ในสังคมยังมีน้ำหนักอยู่ที่การตัดสินใจของเบื้องบนที่จะมีอิทธิพลต่อการสร้างความเปลี่ยนแปลงในสังคมทั้งโดยเปิดเผยหรือแทรกซึมอย่างลุ่มลึกที่ละน้อย อาจจะมีข้อโต้แย้งว่าการเคารพและเชื่อฟังของสามัญชนมีข้อจำกัดในการยอมรับการเปลี่ยนแปลงจากเบื้องบนในลักษณะที่ตามไม่ทัน แต่อย่างไรก็ตาม สามัญชนคงอยู่ในสภาพต้องยอมรับการเปลี่ยนแปลงใหม่ ๆ จากเบื้องบนเป็นส่วนใหญ่ ดังที่มีการวิเคราะห์ถึงระบบการเชื่อฟังนี้ว่า

...การมีสัมมาคารวะในสังคมไทยหมายถึงการเชื่อฟังเมื่ออยู่ต่อหน้าและมีความสงบเสงี่ยมทั้งในทางกริยามารยาทและคำพูดอีกด้วย ฉะนั้นจึงเป็นการยากที่จะถกเถียงผู้ใหญ่หรือให้คำแนะนำที่มีได้ขอร้อง โดยไม่ถูกกล่าวหาว่าขาดสัมมาคารวะ ความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่และผู้น้อยนี้กระจายอยู่ทั่วไปในทุกระดับสังคมตั้งแต่สังคมชั้นสูงจนถึงสังคมชั้นต่ำ ความสัมพันธ์แบบนี้เคยเป็นและอาจยังเป็นความสัมพันธ์สำคัญยิ่งในโครงสร้างของสังคมไทย...¹²⁵

นอกจากแนววิเคราะห์ดังกล่าวแล้ว มีการศึกษาที่ยืนยันถึงการเคารพเชื่อฟังของสามัญชนต่อชนชั้นผู้ปกครองอันเนื่องมาจากการหล่อหลอมทางสังคมแบบเกษตรกรรม ซึ่งก่อให้เกิดผู้นำของสังคมได้แก่ผู้อาวุโส มีประสพการณ์เรียนรู้สภาพแวดล้อมธรรมชาติ และอื่น ๆ สามารถกระทำการประสพผลสำเร็จในด้านการงานเป็นที่ยอมรับของสมาชิกในสังคม เมื่อระบบการยอมรับเช่นนี้เริ่มมั่นคงยิ่งขึ้น

¹²³ บรัดเล, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4," หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 2, หน้า 410-1.

¹²⁴ โปรดดูรายละเอียดใน บรัดเล, "ลักษณะอาชญาราษฎร มาตรา 30-47," หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 2, หน้า 236-240.

¹²⁵ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 130.

จึงมีลักษณะของสถาบันการปกครองที่มีบุคคลเป็นผู้นำตามระดับชั้นในระบบการปกครองที่สลับซับซ้อน สามัญชนต้องตกอยู่ภายใต้พัฒนาการทางสังคมให้ยอมรับในสิ่งที่เรียกว่า "อำนาจความเป็นใหญ่" โดยมีปัจจัยทางด้านระบอบสังคม การเมือง การปกครอง และความเชื่อทางศาสนา มีอิทธิพลต่อการยอมรับอำนาจเบื้องบนหรือชนชั้นผู้ปกครองของสามัญชน เป็นที่สังเกตว่าแนววิเคราะห์นี้สามารถแสดงแนวอธิบายค่อนข้างชัดเจนสอดคล้องกับระบบการเชื่อฟัง (การมีสัมมาคารวะ) ดังที่ยกตัวอย่างไว้แล้ว และยังชี้ให้เห็นว่าการยอมรับอำนาจความเป็นใหญ่ เป็นแนวความคิดหลักของสังคมไทยมาตั้งแต่เดิมอย่างไรก็ดี มีข้อสรุปบางประเด็นที่ไม่ตรงกับข้อเท็จจริงนัก นั่นคือข้อสรุปที่ว่า "...คุณสมบัติที่จะทำให้นุคคลมีอำนาจความเป็นใหญ่ที่สืบมาแต่โบราณจนกระทั่งทุกวันนี้คือวัยวุฒิ คุณวุฒิและปัญญาวุฒิ..."¹²⁶ เพราะมีหลักฐานและการศึกษาที่ยืนยันว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น "ชาติวุฒิ" มีส่วนสำคัญต่อสถานะดังกล่าว เช่น ในกฎหมายได้ระบุ "ชาติวุฒิ" เป็นคุณสมบัติสำคัญของการที่จะเป็นชนชั้นผู้ปกครองด้วย¹²⁷ หากยอมรับแนวอธิบายเรื่องการเคารพเชื่อฟังผู้ปกครอง โดยมองจากพื้นฐานของสังคมเกษตรกรรมตามเหตุผลโดยสรุปที่กล่าวอ้างมานี้ จึงเป็นที่ชัดเจนว่าสังคมไทยสมัยโบราณได้หลอหลอมค่านิยมและจารีตสืบทอดทางวัฒนธรรมที่เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างช้า ๆ ตั้งแต่รัชกาลที่ 4¹²⁸ แต่เมื่อล่วงเลยมาถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ยังมีร่องรอยที่แสดงให้เห็นถึงการติดยึดอยู่ในค่านิยมของสังคมเดิมอย่างเด่นชัด

หลักฐาน (ส่วนหนึ่งในหลาย ๆ ส่วน) ที่แสดงถึงการติดยึดอยู่ในค่านิยมของสังคมเดิม คือ พระราชหัตถเลขาของรัชกาลที่ 5 ที่ทรงมีไปถึงเซอร์แอนดรูว์ คลาร์ก พระสหายชาวอังกฤษ ซึ่งชาวต่าง

¹²⁶ แอรินสท เอ เบอซ, "อำนาจความเป็นใหญ่กับทัศนคติและท่าทีการทำงานของคนในประเทศไทย," ใน เยอรมันมองไทย เคลาส เวงค์ และ เคลาส์ โรสเซ็นแบร์ก, ผู้รวบรวม (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2530) หน้า 183.

¹²⁷ โปรตดู บรัดเล, "พระราชกำหนดเก่า มาตรา 50," หนังสือกฎหมาย เล่ม 2, หน้า 381-382.

¹²⁸ โปรตดูรายละเอียดยการวิเคราะห์และแนวอธิบายใน เบอซ, "อำนาจเป็นใหญ่...", หน้า 181-213.

ชาติในเมืองไทยกล่าวขวัญว่าเป็นชาวอังกฤษที่รัชกาลที่ 5 ทรงไว้พระทัยมากที่สุด พระราชสาส์นนี้ทรงเขียนขึ้นในปี พ.ศ.2420 แสดงนัยะสองประการคือ แนวคิดเรื่องความเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงของชนชั้นผู้ปกครอง และความรู้สึกของชนชั้นผู้ปกครองเกี่ยวกับการติดยึดอยู่ในจารีตประเพณีเดิมของคนในสังคม ดังความที่ว่า

....ก่อนหน้านี้ ข้าพเจ้าได้เสนอให้มีการปฏิรูปหลายสิ่งหลายอย่าง แต่ปัจจุบันข้าพเจ้าจะต้องให้สิ่งต่าง ๆ ดำรงอยู่อย่างที่เคยเป็นมา การปรับปรุงต่าง ๆ เป็นเรื่องที่เป็นไปไม่ได้เลย...สมาชิกในคณะรัฐบาลและบุคคลผู้ได้รับการศึกษา(สยามหนุ่ม) เชื่อว่ามีบางสิ่งบางอย่างที่ดีกว่าประเพณีหรือธรรมเนียมเก่า ๆ ในสังคม แต่ราษฎรทั่วไปยังพึงใจกับการกตัญญูและธรรมเนียมเก่า ๆ นั้นมากกว่าธรรมเนียมใหม่ที่ไม่มีการกตัญญู คณะพรรคที่ใหญ่กว่านั้น(พวกอนุรักษนิยม)ไม่ยินยอมที่จะให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสภาพเดิมเลย...¹²⁹

จากข้อความที่ยกมานี้เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งซึ่งรัชกาลที่ 5 ทรงเผชิญกับพลังต่อต้านของจารีตเดิม โดยสะท้อนให้เห็นจากฝ่ายขุนนางข้าราชการหัวเก่า ถึงแม้ว่าอาจจะมิบังจ้ายอื่นอีกหลายอย่างที่ทำให้ฝ่ายขุนนางข้าราชการหัวเก่าไม่ยอมรับการเปลี่ยนแปลงตามแนวพระราชดำริหรือพระราชประสงค์ของพระองค์ แต่เชื่อว่าปัจจัยด้านค่านิยมทางสังคมคงมีอิทธิพลอยู่ไม่น้อย ดังจะเห็นได้จากในหมู่นักเขียนผู้ปกครองเองซึ่งนับว่าเป็นกลุ่มที่คุ้นเคยกับสิ่งแปลกใหม่ในสังคมสมัยนั้น แต่ก็ยังไม่มีแนวคิดในการรับสิ่งใหม่เข้าแทนที่สิ่งเก่าหรือจารีตเดิมโดยง่าย การตอบโต้จะเห็นชัดเจนในกรณีที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาที่ถือว่าเป็นพื้นฐานของอารยธรรมไทยอย่างเข้มข้นก่อนที่จะได้รับผลกระทบจากการเข้ามาของระบบทุนนิยมในสมัยรัชกาลที่ 4 (การทำสนธิสัญญาเบาริง)¹³⁰ ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้

¹²⁹เอกสารกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษ, F.O. 69-67. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงเซอร์แอนดรูว์ คล๊าก ลงวันที่ 12 สิงหาคม ค.ศ.1877 (พ.ศ.2410). อ้างจาก มัทนา เกษกมล, "แนวคิดบางประการเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย," ใน 200 ปี สังคมไทย, หน้า 230.

¹³⁰สุลักษณ์ ศิวรักษ์, ลोकธรวัดชนธรรมไทย (กรุงเทพมหานคร : ศีกษิตสยาม, 2531)

ทรงเปลี่ยนแปลงประเพณีปฏิบัติหลายประการ รวมทั้งการเข้าเฝ้าของพระสงฆ์ซึ่งจะไม่ปรากฏมีบอญักคิดกับรัชกาลก่อน ๆ และมีแนวคิดสะท้อนออกมาค่อนข้างรุนแรงว่า "...ดูท่านทั้งหลายทั้งปวงสำคัญเหมือนเจ้าแผ่นดินทุกวันนี้นำริตฝรั่งเสียแล้ว..."¹³¹ เพราะสิ่งที่ใหม่และแตกต่างจากความคิดความเชื่อของคนไทยสมัยนั้นก็คือศาสนาฝรั่ง ในสมัยนี้แม้ว่าจาริตบางอย่างจะถูกวิพากษ์วิจารณ์และเสนอแนวคิดใหม่ขึ้นมาบ้าง แต่ก็เชื่อว่าจะกระทำไม่ได้ทันที ดังท้ายที่สุดรัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชปรารภในบางเรื่องคือ "...เมื่อเห็นว่าสิ่งไรไม่ดีก็ต้องตีสิ่งนั้น ถึงกระนั้นกาลอันใดเป็นอย่างธรรมเนียม เป็นแบบแผนเคยมาแล้วก็ยอมให้เปนไปตามเคย..."¹³²

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า สามัญชน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงอยู่ในกรอบระบบการเมืองการปกครองที่มุลนายมีสิทธิมีอำนาจเหนือชนชั้นนี้ค่อนข้างสูง ระบบทางสังคม โลกทัศน์ และค่านิยมยังไม่เปลี่ยนแปลงไปจากระบบสังคมสมัยอยุธยามากนัก สามัญชนยังคงติดยึดอยู่กับความสัมพันธ์ทางสังคมและแนวคิดที่เป็นจาริตเดิมอย่างเหนียวแน่น ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญที่ทำให้ชนชั้นผู้ปกครอง "หัวก้าวหน้า" พยายามที่จะเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์และค่านิยมบางประการ ที่จะเป็นสิ่งชี้ให้เห็นว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่กระทำโดยชนชั้นผู้ปกครองมาตลอดยุคสมัยของประวัติศาสตร์ไทยช่วงนี้ และการติดยึดอยู่ในระบบสังคมและค่านิยมแบบจาริตนั้นเป็นแรงต่อต้านที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้มิชชันนารีไม่อาจชักนำคนในสังคมไทยให้หันไปนับถือคริสต์ศาสนาได้ง่าย ๆ ทั้งที่สามัญชนเป็นกลุ่มเป้าหมายที่สำคัญในการปฏิบัติงานของคนเหล่านี้

การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงและกระบวนการความคิดทางสังคม

ดังที่ได้กล่าวไว้บ้างแล้วในส่วนแรกว่า สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีทั้งความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงบางประการไปจากสมัยอยุธยา โดยเฉพาะความสืบเนื่องของชนชั้นผู้ปกครองที่ส่วนใหญ่มีพื้นฐานมาจากตระกูลที่มีประสพการณ์ทางการค้าในสมัยอยุธยา และสภาพล้มเหลวของ

¹³¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ว่าด้วยการในพระพุทธศาสนา," พระราชปวงฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์..., หน้า 347-348

¹³² เรื่องเดียวกัน, หน้า 348.

ระบบราชการเมื่อคราวเสียกรุง พ.ศ.2310 ทำให้การฟื้นตัวขึ้นใหม่ซึ่งผ่านช่วงสมัยกรุงธนบุรีถึงต้นรัตนโกสินทร์ มีความแตกต่างไปจากสมัยเก่าอยู่บ้าง โดยความแตกต่างที่ปรากฏขึ้นนั้นนับเป็นกระแสของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมซึ่งจะมีผลกระทบต่อกระบวนการความคิดในสังคม ดังที่มีแนวคิดในการศึกษาประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาซึ่งมีข้อสรุปว่าส่วนใหญ่ได้เน้นให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงทางสังคมส่งผลให้ความคิดของคนเปลี่ยนไป และอีกแนวทางหนึ่งเชื่อว่าความเปลี่ยนแปลงของความคิดหรือความสำนึกส่งผลให้สังคมเปลี่ยนแปลง¹³³ แต่ไม่ว่าจะเป็นการอธิบายตามแนวทางใดก็ตาม จำเป็นต้องเข้าใจถึงอิทธิพลจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคมเป็นพื้นฐานเช่นเดียวกัน ซึ่งการเข้าใจถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะช่วยให้เข้าใจถึงรูปแบบและเหตุผลในการรับวิทยาการตะวันตกในช่วงสมัยหลังต่อมาด้วย

การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

มีงานศึกษามากมายที่กล่าวถึงการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงทางสังคมสมัยรัตนโกสินทร์จากแง่มุมต่าง ๆ แต่กระนั้นก็ดี มีแนวคิดที่สะท้อนจากผู้นำประวัติศาสตร์รุ่นใหม่ว่า ส่วนใหญ่จะเป็นการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง พ.ศ.2398 โดยให้ความสำคัญกับการปฏิรูปสังคมไทยภายใต้การนำของพระมหากษัตริย์ในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งจะมีสมมติฐานและการอธิบายสังคมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่าเป็นยุคแห่งความสับสนเนื่องจากอยุธยา มีสภาพที่หยุดนิ่งและไม่ให้พลังที่อาจเปลี่ยนแปลงสังคม นำไปสู่ข้อสรุปว่า การกระทำของกษัตริย์ได้นำการเปลี่ยนแปลงอย่างรุนแรงมาสู่สังคมไทย บางครั้งได้ให้ความสำคัญถึงขั้น "การปฏิวัติแบบพลิกแผ่นดิน"¹³⁴ ผลกระทบของการมุ่งศึกษาเช่นนี้คือ "...การศึกษาความเปลี่ยนแปลงในต้นรัตนโกสินทร์นี้ยังก้าวหน้าไปไม่มากนัก..."¹³⁵ เพราะยังมีประเด็นศึกษาอีกหลายประการที่ยังไม่มีคำอธิบายหรือคำตอบอย่างชัดเจน เช่น

¹³³ อรรถจักร สัตยานุรักษ์, "ความเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ตั้งแต่รัชกาลที่ 4 จนถึง พ.ศ. 2475," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531) หน้า 1.

¹³⁴ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใจเรือ..., หน้า 3.

¹³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

การชี้ทิศทางของการเปลี่ยนแปลง กลุ่มบุคคลที่เกี่ยวข้องและเหตุผลของการเข้ามาเร่งรัดการเปลี่ยนแปลง เป็นต้น

สำหรับการศึกษาในหัวข้อนี้ เป็นความพยายามอธิบายถึงความเปลี่ยนแปลงทางสังคมใน สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อนำไปสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับกลุ่มบุคคลที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงกลุ่มหนึ่งคือมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ ซึ่งเข้ามาตั้งแต่กลางสมัยรัชกาลที่ 3 และมีเหตุผลเฉพาะ ในการเข้ามาเร่งรัดความเปลี่ยนแปลงในช่วงสมัยนี้ด้วย

ความเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทยตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ที่เห็น ได้ชัดเจนคือการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจกับการใช้ประโยชน์จากระบบไพร่ ในสมัยนี้กำลังคนยังมีความจำเป็นอย่างมากสำหรับการฟื้นฟูอาณาจักร เนื่องจากการสูญเสียกำลังคนในเหตุการณ์สงครามเสียกรุงศรีอยุธยา มีทั้งการเสียชีวิตในสงคราม การถูกกวาดต้อนไปยังเมืองพม่า และการหลบหนีไปซ่อนตัวอยู่ตามท้องถิ่นต่าง ๆ¹³⁶ เฉพาะเขตที่ถูกกวาดต้อนไปครั้งนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ทรงให้จำนวนไว้ว่ามีประมาณ 30,000 คนเศษ¹³⁷ และผลของสงครามไม่เพียงแต่ก่อความเสียหายแก่พระนครศรีอยุธยา ราชธานีเท่านั้น จากพระอริยาบถของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร ทรงแสดงให้เห็นถึงความย่อยยับของอาณาจักรอยุธยาไว้ว่า

..ครั้นพระเจ้าอังวะให้กองทัพยกมาตีเมืองไทยนั้น หมายถึงจะเอาทรัพย์กับกวาดผู้คนเป็นเชลยไปให้สอยในเมืองพม่า ไม่ได้คิดจะรักษาเมืองไทยไว้เป็นเมืองขึ้น เมื่อเหตุนี้เมื่อพม่าตีเมืองไทย ได้จึงเผาเสียทั้งเมืองน้อยเมืองใหญ่ตลอดจนราชธานีเป็นที่สุด แล้วก็เลิกทัพกลับไป เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่าครั้งหลัง บ้านเมืองจึงยับเยินยิ่งกว่าเมื่อครั้งเสียแก่พระเจ้าหงสาวดี...¹³⁸

¹³⁶ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม และสุจิตต์ วงษ์เทศ, กรุงเทพฯ มาจากไหน ? (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เจ้าพระยา, 2525), หน้า 57.

¹³⁷สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร, ไทยรบพม่า, พิมพ์ครั้งที่ 3 (พระนคร : คลังวิทยา, 2501) หน้า 373.

¹³⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 378.

สภาพความวุ่นวายภายหลังการเสียกรุงคงไม่ใช่เฉพาะเขตภาคกลางในหัวเมืองรายล้อมเมืองหลวงเท่านั้น สภาพความวุ่นวายทั้งทางสังคมและเศรษฐกิจคงกระจายออกไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย มีบางแห่งที่ไม่ได้รับความเสียหายมากนัก เมื่อพระเจ้าตากสินทรงขับไล่พม่าออกไปและตั้งราชธานีขึ้นใหม่ที่ธนบุรีแล้ว ยังคงต้องแก้ไขปัญหาทั้งทางเศรษฐกิจและการรวบรวมอำนาจให้มั่นคง ดังเช่น การแก้ไขปัญหาคความอดอยากของราษฎร"...ยามนั้นข้าวยากหมากแพงนัก พญาตาก(พระเจ้าตากสิน) ส่งเรือไปซื้อข้าวจากประเทศใกล้เคียงนำมาแจกจ่ายแก่ราษฎร..."¹³⁹ และช่วงรัชสมัยของพระองค์ต้องทำศึกเพื่อรวบรวมอำนาจให้เป็นปึกแผ่นอยู่เกือบตลอดรัชกาล¹⁴⁰

ต่อมาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ แม้จะมีข้อสรุปเบื้องต้นว่าเป็นช่วงสมัยที่มีเสถียรภาพทางการเมืองและสังคมมากกว่าสมัยกรุงธนบุรี¹⁴¹ แต่ปัญหาการขาดแคลนและการควบคุมกำลังคนยังเป็นปัญหาสืบเนื่องต่อมา เพราะตลอดเวลาสมัยกรุงธนบุรียังไม่อาจสถาปนาความเป็น "อาณาจักร" ขึ้นมาได้จากการศึกษาของ ศ.ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ แสดงให้เห็นถึงลักษณะการเมืองการปกครองในสมัยกรุงธนบุรีว่ายังอยู่ในสภาพของความเป็น "ชุมชน" มากกว่าการสร้าง ความมั่นคงแบบราชอาณาจักร¹⁴² ซึ่งจะพบว่า "...เสถียรภาพทางการเมืองก็เป็นปัญหาของรัฐบาล พระเจ้ากรุงธนบุรีตลอดรัชกาล ในตอนต้นรัชกาลดินแดนและผู้คนในดินแดนของพระองค์ถูกปล้นสะดมภ์ หรือถูกกวาดต้อนไปโดยชุมชนอยู่

¹³⁹ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 549.

¹⁴⁰ สนั่น เมืองวงษ์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์, พิมพ์ครั้งที่ 3 (สงขลา : มงคลการพิมพ์(จิงจิง), 2522) หน้า 31-38.

¹⁴¹ สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...", หน้า 77. พิพาดา ยังเจริญ และสุดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย...., หน้า 6-7.

¹⁴² นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์เขตศ, 2529) หน้า 104-114.

แข่ง แม้เมื่อปราบชุมนุมเหล่านี้ได้หมดแล้ว ยังมีปัญหาของอริราชศัตรูจากภายนอกคุกคามอีก...¹⁴³ หรือแม้แต่การควบคุมกำลังคนในสมัยนี้ยังมีลักษณะหลวม ๆ กล่าวคือเป็นการควบคุมที่ได้มาในรูปแบบของการ "ขอยอมเป็นข้าได้ฝ่าละอองธุลีพระบาท" หรือ "เป็นข้าขอบขัณฑสีมา"¹⁴⁴ ขณะที่อำนาจในการควบคุมกำลังผู้คนยังเป็นของหัวหน้าชุมนุมสืบต่อมาค่อนข้างเด็ดขาด

ในสมัยเริ่มแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์และการสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของราชวงศ์จักรี ซึ่งนอกจากจะสถาปนา "กรุงเทพทวารวดีศรีอยุธยา" ขึ้นมาเพื่อจะบรรเทาความอภัยกรุงศรีอยุธยา ในฐานะที่เป็น "ศูนย์กลางอันศักดิ์สิทธิ์" เดิมของรัฐไทยแล้ว¹⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ยังทรงที่จะสถาปนาระบบราชอาณาจักรขึ้นมาใหม่อย่างเต็มที่ ความต้องการกำลังคนมาเป็นไพร่หลวง และต้องการกำลังคนจำนวนมากในราชอาณาจักร นับเป็นนโยบายสำคัญตั้งแต่เสด็จขึ้นครองราชย์และสืบเนื่องต่อมาอย่างชัดเจนในสมัยรัชกาลที่ 2¹⁴⁶ ซึ่งนโยบายนั้นนอกจากจะปรับปรุงวิธีการควบคุมกำลังคนให้มีประสิทธิภาพและพยายามชักจูงทั้งมูลนายและไพร่ให้ยอมปฏิบัติตามระบบไพร่อย่างเรียบร้อยยิ่งขึ้น เช่น การผ่อนภาระเข้าเกณฑ์ราชการของไพร่หลวงลงเหลือปีละ 4 เดือน¹⁴⁷ การละเว้นโทษแก่เลิกที่หลบหนีแต่ยอมมามอบตัว หรือการปรับโทษมูลนายเมื่อมีความผิดโดยหักเอาไพร่สมมาเป็นไพร่

¹⁴³เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

¹⁴⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 153.

¹⁴⁵นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์..., หน้า 48. และดูที่ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, ไทยรบพม่า, หน้า 554.

¹⁴⁶นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 160-161.

¹⁴⁷ในสมัยอยุธยาและสมัยธนบุรีไพร่หลวงต้องถูกเกณฑ์ปีละ 6 เดือน เรียกว่า "เข้าเดือนออกเดือน" ดูที่ ขจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่," หน้า 94.

หลวง¹⁴⁸ เป็นต้น ในระยะหลังต่อมาได้ลดการเกณฑ์ราชการของไพร่หลวงเหลือปีละ 3 เดือน มีความพยายามในการสักรหัสเลขหม้ออย่างรัดกุม และให้ผลประโยชน์จูงใจแก่มูลนายและไพร่หากปฏิบัติตนเป็นที่เอื้อประโยชน์อย่างยิ่งต่อรัฐ นอกจากนี้ยังมีมาตรการอื่น ๆ อีกหลายประการในการที่จะเพิ่มจำนวนไพร่หลวงขึ้น¹⁴⁹ รวมทั้งการตั้งหัวเมืองขึ้นใหม่ เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีการชักนำและกวาดต้อนผู้คนเข้ามาในราชอาณาจักรจัดตั้งหัวเมืองขึ้นใหม่ทางภาคอีสานรวม 38 หัวเมือง¹⁵⁰ ซึ่งคงจะหวังผลหลายประการ เช่นการเพิ่มจำนวนคนในราชอาณาจักร การได้รับผลประโยชน์จากส่วยอากร และการลดอำนาจกำลังคนที่เคยขึ้นอยู่กับศูนย์กลางหลวงพระบาง เป็นต้น

สมัยรัชกาลที่ 1 คงไม่ทราบจำนวนราษฎรที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ และหัวเมืองใกล้เคียงอย่างแน่นอน นอกจากเคยมีไพร่ที่เกณฑ์ได้เมื่อครั้งสงครามเก้าทัพ ซึ่งมีจำนวน 70,000 เศษ¹⁵¹ แต่กระนั้นก็ดี หากยอมรับข้อมูลการคำนวณของ Atlas of World Population History (1978) ที่ให้ตัวเลขประชากรในกรุงเทพฯ สมัยพระเจ้าตากสินตั้งกรุงธนบุรีว่ามีประมาณ 10,000

¹⁴⁸ บรัดเล, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4," หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 2, หน้า 411. "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12," เรื่องเดียวกัน, หน้า 431.

¹⁴⁹ อัญชลี สุสาธิต, อักษรศาสตร์นิพนธ์ 1..., หน้า 16-17 และดูที่ ม.ร.ว.อศินรพิพัฒน์, สังคมไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์..., หน้า 83-85.

¹⁵⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, สาส์นสมเด็จพระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504) 6 : 248-254. เข้าใจว่าการตั้งเมืองในสมัยรัชกาลที่ 2 นี้ คงเป็นการควบคุมกำลังคนในระดับ "บ้าน" เป็นส่วนใหญ่ ดังจะเห็นได้จากในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการจัด "ยกบ้านเป็นเมือง" ซึ่งบ้านที่ได้รับการยกเป็นเมืองตามรายชื่อที่ปรากฏเป็นตัวอักษร มีชื่อเมืองในภาคอีสานด้วย โปรดดูที่สนั่น เมืองวงษ์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์, หน้า 139-140.

¹⁵¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาถนอมทิพย์, ไทยรบพม่า, หน้า 561-562.

คน¹⁵² จำนวนประชากรที่อยู่ในหัวเมืองใกล้เคียงคงมีอย่างหนาแน่นไม่น้อยเพราะการเกณฑ์ไพร่พลในครั้งนั้นกระทำอย่างเร่งด่วน จึงน่าจะได้อำนาจจากหัวเมืองใกล้เคียงและไม่ครบเต็มที่ และจากข้อสังเกตของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ ว่าการนับจำนวนคนของข้าราชการจะนับเฉพาะผู้ชายที่มีอายุตั้งแต่ 21 ถึง 70 ปี โดยไม่นับผู้หญิง เด็กและคนชรา ทำให้จำนวนตัวเลขจากทำเนียบของราชการต่ำกว่าจำนวนประชากรจริงประมาณห้าเท่า¹⁵³ หลักฐานดังกล่าวนี้คงช่วยให้มีโน้มนภาพเกี่ยวกับความหนาแน่นของจำนวนประชากรในหัวเมืองใกล้เคียงกรุงเทพฯสมัยนั้นชัดเจนขึ้น

ข้อเสนอที่ช่วยอธิบายถึงการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงจำนวนประชากรซึ่งจะมีผลกระทบต่อ การรองรับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในด้านต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นและสอดคล้องกับแนวคิดข้างต้นคือ ภาย หลังการเสียกรุงศรีอยุธยา ได้มีการเปลี่ยนแปลงด้านชุมชนค่อนข้างมาก โดยเฉพาะในเขตกรุงเทพฯ และบริเวณปริมณฑลใกล้เคียง เนื่องจากในช่วงพ.ศ.2307-2310 ที่พม่ายกทัพเข้าโจมตีกรุงศรีอยุธยา นั้น ภูมิภาคที่ได้รับผลจากการรุกรานของพม่าอย่างมากคือลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ตั้งแต่เมือง ธนบุรีขึ้นไป ประชาชนในภูมิภาคดังกล่าวต้องอพยพหนีเข้าศึกษาลี้ภัยทางใต้เป็นจำนวนมาก และภาย หลังศึกสงครามสงบลง ประชาชนบางส่วนได้ตั้งหลักแหล่งอยู่ในที่ใหม่นี้ ดังที่ปรากฏว่าตำบลชายทะเลบาง แห่งมีจำนวนผู้คนหนาแน่นกว่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา เพราะว่า ได้ผู้คนทั้งจีนสงครามและชนชาวจีน อพยพมาสมทบ เช่นตำบลอ่างหิน นอกจากนี้ยังมีเมืองที่เจริญขึ้นยิ่งกว่าสมัยอยุธยา เช่นเมืองแปดริ้ว ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด (ทางอ่าวไทยด้านตะวันออก) กับเมืองสมุทรปราการ สมุทรสาคร และเมืองสมุทรสงคราม (ทางอ่าวไทยด้านตะวันตก) ต่างก็มีจำนวนผู้คนเพิ่มมากขึ้นเนื่องจากสาเหตุ เดียวกันนี้ด้วย และจะพบว่าเมืองที่มีผู้คนเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิมหลายเท่าที่เห็นได้ชัดคือธนบุรี ซึ่งจะ ถูกสร้างสรรค์ให้กลายเป็นเมืองหลวง ได้มีการถ่ายเทผู้คนจากอยุธยา รวมทั้งการกวาดต้อนผู้คนของ อาณาจักรข้างเคียงมายังเมืองหลวงใหม่นี้ด้วย ดังนั้นบริเวณเมืองธนบุรี-กรุงเทพฯ จึงมีผู้คนเชื้อชาติ

¹⁵²ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "มองประวัติศาสตร์ต้นรัตนโกสินทร์," ศิลปวัฒนธรรม 2 (เมษายน 2524) : 17-20.

¹⁵³ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 282.

ต่าง ๆ ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาภายหลัง พ.ศ.2310 เป็นจำนวนมาก¹⁵⁴

ในการสถาปนากรุงเทพฯ เป็นเมืองหลวง ทรงมีการ"ถ่ายเท"ผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานครั้งใหญ่เช่นเดียวกันเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการก่อสร้างราชธานีอย่างเร่งด่วน มีสถิติจำนวนประชากรในกรุงเทพฯ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่น่าสนใจว่ามีจำนวนเพิ่มมากขึ้นทุกช่วงสมัยและยังได้จำแนกเชื้อชาติต่าง ๆ ก่อนข้างละเอียด เช่นจากบันทึกของจอห์น ครอว์เฟิล ตัวแทนของรัฐบาลอังกฤษในอินเดีย ซึ่งเดินทางเข้ามาเจรจาเรื่องการค้ากับไทยเมื่อ พ.ศ. 2364-2365 (สมัยรัชกาลที่ 2) ได้ให้ตัวเลขว่า ประชากรในกรุงเทพฯ มีประมาณ 50,000 คน เป็นชาวจีน 31,000 คน บันทึกของจาacob ทอมสัน มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่เข้ามายังกรุงเทพฯ ในปี พ.ศ.2371 ได้ให้ตัวเลขไว้ว่า ในกรุงเทพฯ มีประชากร 77,300 คน เป็นจีน 31,000 คน ลูจีน 5,000 คน ลาว 16,000 คน สยาม 8,000 คน มอญ 5,000 คน และอื่น ๆ อีก 12,000 คน¹⁵⁵ และบันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ (พิมพ์ในปี พ.ศ.2397) ได้ให้จำนวนประชากรในกรุงเทพฯ (อ้างว่าใช้หลักฐานของเอกอัครราชทูตอังกฤษและอเมริกันที่เข้ามายังกรุงเทพฯ สมัยนั้น) มีถึง 400,000 คน แยกเป็นเชื้อชาติต่าง ๆ ดังนี้

ชาวจีนผูกปี	200,000 คน
ชาวไทย	120,000 คน
ชาวโคเ็งจีน	12,000 คน
ชาวเขมร	10,000 คน
ชาวมอญ	15,000 คน
ชาวลาว	25,000 คน
ชาวพม่า	3,000 คน
ชาวมลายู	4,000 คน
ชาวคริสตัง	

¹⁵⁴ รัช เรืองศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2527) หน้า 16.

¹⁵⁵ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "มองประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์," หน้า 18.

นานาชาติ 4,000 คน¹⁵⁶

จากสถิติตั้งที่อ้างมานี้ แม้ว่าอาจจะมีการคลาดเคลื่อนไปบ้าง แต่ก็แสดงให้เห็นว่าประชากรในกรุงเทพฯ เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ขณะเดียวกันประชากรที่เพิ่มขึ้นเริ่มมีความหลากหลายทางเชื้อชาติจากเดิมซึ่งมีชาวจีนเป็นหลัก เนื่องจากกรุงเทพฯ (เดิมคือบางกอก) เป็นแหล่งชุมชนและเมืองท่าค้าขายของชาวจีนมาก่อน¹⁵⁷ ต่อมาคงมีการกวาดต้อนผู้คนทั้งชาวไทยและเชื้อชาติอื่น ๆ เข้ามาตั้งถิ่นฐานให้หนาแน่นขึ้น มีตัวอย่างที่แสดงถึงการกวาดต้อนผู้คนมายังกรุงเทพฯ จากบันทึกของ เดวิด เอเบิล มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ที่เข้ามาในปี พ.ศ. 2376 กล่าวว่า "...ในสมัยก่อนมักมีการรุกรานดินแดนศัตรูหรือเข้าไปกวาดต้อนผู้คนจากดินแดนข้างเคียง คราวหนึ่งมีการกวาดต้อนชาวลาว 20,000 คน และแจกจ่ายให้กับเจ้านายและผู้มีอำนาจในบ้านเมือง..."¹⁵⁸ นอกจากนี้คงมีการ"ถ่ายเท"ผู้คนมายังกรุงเทพฯ เช่นนี้อีก จึงปรากฏมีชุมชนเชื้อชาติต่าง ๆ ในกรุงเทพฯ เป็นหลักแหล่งเฉพาะเชื้อชาติของตนเอง โดยมีชาวจีนเป็นชุมชนใหญ่กว่าชุมชนอื่น¹⁵⁹

ความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของกรุงเทพฯ และบริเวณหัวเมืองใกล้เคียงส่งผลให้บริเวณนี้มีความสำคัญด้านการผลิตสินค้าที่มีความสำคัญขึ้นมา เช่นการผลิตน้ำตาลจากอ้อย (ซึ่งจะเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3) จากบันทึกของบาทหลวงปาลเลกซ์ซ์ กล่าวว่าท่านรู้จักคุ้นเคยกับเจ้าแก้วเจ้าของโรงงานหีบอ้อยที่จันทบุรี ที่มีคนงานกว่า 200 คน หรือที่นครชัยศรี ซึ่งเป็นแหล่งผลิตน้ำตาลแหล่งใหญ่ ท่านได้นับจำนวนโรงงานหีบอ้อยพบว่ามียู่งกว่า 30 โรง แต่ละโรงใช้กุลิเงินราว 200-300

¹⁵⁶ปาลเลกซ์ซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 53-54.

¹⁵⁷สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย :..., หน้า 22.

¹⁵⁸David Abeel, Journal of a Residence in China and the Neighboring Countries, 2 nd ed. (New York : J. Abeel Williamson, 1836), p. 214.

¹⁵⁹โปรดดูในรายละเอียด ใน ชัย เรื่องศิลปะ, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 17-21.

คน¹⁶⁰ แสดงให้เห็นว่ามีการเปลี่ยนแปลงลักษณะการผลิตจากแบบเดิมไปบ้างแล้ว และยังคงแสดงถึงการมีแรงงานจากภายนอกเข้ามาในสังคมไทยที่ปฏิบัติ "การผลิต" ในรูปแบบใหม่ซึ่งแตกต่างจากระบบเกณฑ์แรงงานที่ยังเป็นพันธนาการของไพร่อยู่

ความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการควบคุมและการใช้ประโยชน์จากไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีความเกี่ยวเนื่องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของสมัยนี้อย่างชัดเจน และจากความคิดเห็นด้านการค้าจากภายนอก การแสวงหาผลประโยชน์ทางการค้าของชนชั้นผู้ปกครองอย่างสอดคล้องกับการตื่นตัวดังกล่าว จะมีผลต่อวิธีการใช้ประโยชน์จากไพร่และมีการเพิ่มจำนวนชาวจีนในสังคมไทยอย่างสูง ทั้งยังมีการเปลี่ยนแปลงความรู้สึคนึกคิดของผู้คนในสังคมด้วย

หากพิจารณาถึงความสำคัญของแรงงานไพร่ในสังคมไทยสมัยโบราณจะพบว่ามีความเด่นชัดสองประการคือ เป็นไพร่พลในการศึกสงครามและเป็นแรงงานในการผลิต (เป็นปัจจัยสำคัญด้านการเมืองและเศรษฐกิจ) ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้จากแนวพระราชดำริของรัชกาลที่ 1 ใน "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12" ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ "เสด็จผ่านพิภพปกครองป้องกันอริยราชข้าศึก" ทำให้ไพร่ฟ้าประชาชนสามารถอาศัยอยู่ในแคว้นแคว้นแผ่นดินอย่างสงบสุข ทั้งการทำมาหากินและการมีพุทธศาสนาเป็นหลักยึดเหนี่ยว พระมหากษัตริย์จึงเป็นผู้ "มีพระคุณแก่สัตว์โลกย์อนันตจะนับมิได้" ดังนั้น...ควรที่ไพร่ฟ้าประชาชนทั้งปวงจะมีความสวามิภักดิ์ตั้งใจทำราชการเอากำลึงเรียวยแรงของตัวเองเป็นแดน"¹⁶¹ ซึ่งในช่วงของการใช้กฎหมายมาตรานี้เป็นระยะของการสร้างกรุงเทพฯ พระองค์จึงทรงเน้นการใช้แรงงานเพื่อการนี้อย่างมาก และจะสะท้อนให้เห็นความสำคัญต่อการศึกสงครามใน "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 16" ว่า

"ถ้าศึกมาติดพระนครแลแคว้นแดนข้าตเศมากรุงเทพมหานคร... ให้ไพร่หลวงสมกำลังอาญา
พระราชภูร, ภูษาศึก, เณรศึก, สากิภักดีเจบร้อนมาเข้ากองทับ, ช่วยการพระราชสงครามพร้อม

¹⁶⁰ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 75 และ 95.

¹⁶¹ บริดเส, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12," หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 2,

มุลทั่วหน้ากันทุกคนจึงจะควร ด้วยแผนที่จะป้องกันพระพุทธศาสนา แลครอบครัว ญาติพี่น้อง
ของตน, จะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป..."¹⁶²

ความสำคัญของแรงงานไพร่ทั้งสองด้านดังกล่าวนี้ จะพบว่าเมื่อภารกิจด้านหนึ่งลดความจำ
เป็นลงไปการไ้ประโยชน์จากแรงงานไพร่ย่อมถ่ายทอดไปสู่อีกด้านหนึ่งในลักษณะที่ตอบสนองความ
จำเป็นขณะนั้น ซึ่งจะเห็นอย่างเด่นชัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการสงครามที่เกิดขึ้น ในช่วงสมัยนี้
แม้ว่าจะเกิดขึ้นหลายครั้ง แต่เป็นการทำสงครามที่มีมากในสมัยรัชกาลที่ 1 และตั้งแต่ช่วงสมัยรัชกาล
ที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 4 มีการทำสงครามน้อยครั้ง โดยแต่ละครั้งยังมีการเกณฑ์ไพร่พลเอาตามหัวเมืองเป็น
กำลังสำคัญด้วย¹⁶³ ภาวะการไ้แรงงานไพร่เพื่อการสงครามจึงไม่รุนแรงมากนักนับตั้งแต่ภายหลัง
รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา ดังนั้นถึงแม้ว่าจะมีการกำหนดให้สักเลกไพร่อย่างรัดกุมและมีประสิทธิภาพใน
สมัยรัชกาลที่ 2 การยกบ้านเป็นเมืองในสมัยรัชกาลที่ 3 หรือตัวอย่างของการควบคุมการสักไพร่สมัย
รัชกาลที่ 4 แต่ก็มีข้อสังเกตว่าเป็นความพยายามในการจัดระเบียบไพร่ให้เรียบร้อยและเพื่อให้รู้ถึง
จำนวนไพร่พลในราชอาณาจักร เพราะกำลังคนเป็นสิ่งที่รัฐหวงแหน ดังที่ เบอร์นี บุคของอังกฤษที่เข้า
มาเจรจาทางการค้ากับไทยสมัยรัชกาลที่ 3 ได้คะเนถึงความรู้สึกนี้ว่า "...ดูเหมือนพวกคนไทยกลัวการที่
พลเมืองจะลดน้อยลงไป..."¹⁶⁴ หรือแม้แต่การพิจารณาเรื่องการขาดไพร่พลในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็มี
แนวคิดที่น่าสนใจว่า "...มิใช่เป็นการขาดกำลังไพร่พลเพื่อทำงานจริง ๆ แต่ทว่าเป็นการขาดกำลังไพร่
พลเพื่ออำนาจทางการเมืองและเพื่อเกียรติยศต่างหาก..."¹⁶⁵ และความพยายามเพิ่มจำนวนไพร่ขึ้น
บางครั้งก็เพื่อผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจโดยตรง เช่นการตั้งเมืองขึ้นใหม่ทางภาคอีสานในสมัย

¹⁶² "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 16," เรื่องเดียวกัน, หน้า 439.

¹⁶³ โปรตุเกส สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิบดี, ไทยรบพม่า, หน้า 549-551. และ
สนั่น เมืองวงษ์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยธนบุรี-รัตนโกสินทร์, หน้า 121-133.

¹⁶⁴ กรมศิลปากร, เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม 1, แปลโดย สวัสดิ์ สุวรรณสวัสดิ์
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514) หน้า 122.

¹⁶⁵ ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์..., หน้า 153.

รัชกาลที่ 2 เป็นต้น

ดังนั้น โพรในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงถูกใช้ประโยชน์เป็นแรงงานในการผลิตเป็นส่วนใหญ่เพื่อตอบสนองต่อความเฟื่องฟูทางการค้าที่ปรากฏตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา จากการศึกษาของสายชล วรรณรัตน์ ได้แสดงรายละเอียดให้เห็นว่าความเฟื่องฟูทางการค้าในสมัยรัชกาลที่ 1 ส่วนใหญ่จะเป็นผลการค้ากับจีน ซึ่งเป็นแหล่งรายได้อย่างมหาศาลทั้งของรัฐและชนชั้นผู้ปกครองที่เข้ามามีส่วนร่วมในการค้านี้ โดยมีชาวจีนเป็นกำลังสำคัญที่ทำให้การค้ากับจีนประสบผลสำเร็จด้วยดี จึงเริ่มมีการเพิ่มชาวจีนในสังคมไทยมากขึ้น รัฐและชนชั้นผู้ปกครองแสวงหารายได้มาชดเชยกับรายจ่ายที่ไม่อาจเรียกเก็บได้จากระบบไพร่ที่อยู่ในระยะการฟื้นฟูใหม่ ซึ่งจะมีส่วนอย่างมากที่ทำให้การค้าต่างประเทศของชนชั้นนำมีลักษณะเป็นธุรกิจมากขึ้นกว่าเดิม มีการซื้อขายอย่างกว้างขวางทั้งในกรุงเทพฯ และตามหัวเมือง แม้กระทั่งในภาวะของสงครามก็ได้เป็นอุปสรรคต่อการผลิตและการค้า ในทางตรงกันข้ามสงครามยังอาจมีผลให้การค้าภายในซบเซาลงยิ่งขึ้นอีกด้วย¹⁶⁶ ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าสภาพการณ์ทางการค้าของชนชั้นนำในสมัยนี้ แม้ว่าจะมีผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจแบบเดิมเป็นสิ่งเกื้อหนุนอยู่ แต่มีส่วนเปลี่ยนแปลงด้านวิธีการค้าที่แตกต่างจากเดิม และแสดงถึงการเป็น "พ่อค้า" อย่างเต็มตัว ดังที่มีข้อสรุปน่าสนใจว่า "...รัฐบาลอาจค้ากำไรกับการค้าภายในบ้าง แต่ก็ทำโดยการซื้อสินค้าจากต่างประเทศมาพร้อมกับสำเภากลาง รัฐบาลจึงเป็นพ่อค้ามากกว่าเสือนอนกิน..."¹⁶⁷

ความเฟื่องฟูทางการค้าในช่วงต่อมาจะเห็นได้ว่าการเพิ่มจำนวนรายได้แก่รัฐและชนชั้นผู้ปกครองมากขึ้นเรื่อย ๆ การเปลี่ยนแปลงรายได้มาจากการเปลี่ยนวิธีการแสวงหาผลประโยชน์ทั้งจากแรงงานไพร่และลักษณะการค้า นั่นคือได้มีแนวโน้มในการขูดรีดผลผลิตส่วนเกินจากไพร่ ซึ่งแต่เดิมเป็นการผูกขาดทางการค้าที่ไพร่จะต้องส่งส่วยหรือสินค้าผูกขาดให้กับรัฐมาเป็นการขูดรีดจากการผลิตสินค้าเพื่อการตลาดที่สอดคล้องกับความต้องการของโลก ตัวอย่างของความเปลี่ยนแปลงที่เห็นได้ชัดเจน คือ การยกเลิกสินค้าผูกขาดส่วนใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 3 และเน้นการเก็บภาษีอากรในการผลิตสินค้าเพื่อการตลาดแทน โดยรัฐต้องมุ่งเน้นการผลิตในทางเศรษฐกิจเพื่อการส่งออกมากขึ้น นั่นคือให้

¹⁶⁶สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง...", หน้า 79-83.

¹⁶⁷นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 92-93.

มีการผลิตบางอย่างเพื่อป้อนตลาดโลก มิใช่เพียงเพื่อเลี้ยงตนเอง ยังมีการผลิตสินค้าเพื่อตลาดโลกมากขึ้นเท่าใด รัฐก็ยิ่งได้ประโยชน์จากการเก็บอากรสินค้าจากผู้ผลิตและเก็บภาษีจากพ่อค้าที่จะนำสินค้านั้นออกจากราชาอาณาจักร จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 มีแนวคิดสนับสนุนให้มีการผลิตเพื่อการค้าอย่างกว้างขวาง และสินค้าที่สำคัญขึ้นมาในสมัยนี้คือน้ำตาล¹⁶⁸ ซึ่งเป็นสินค้าที่มีกระบวนการผลิตซับซ้อนและใช้แรงงานมาก คู่กับข้าวที่เริ่มเป็นสินค้าส่งออกสำคัญตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1

ดังนั้น เพื่อสนับสนุนการผลิตเพื่อการค้าที่สนองตลาดโลก จึงมีความจำเป็นในการใช้แรงงานอย่างมากในการผลิตมากขึ้น โดยเฉพาะภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง จะเห็นว่ามีเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างชัดเจน มีการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างที่เป็นสินค้าสำคัญไม่กี่ชนิด เช่นข้าวได้กลายเป็นสินค้าสำคัญเนื่องจากความต้องการจากต่างประเทศที่มีมากขึ้น ซึ่งการเพิ่มผลผลิตข้าวในอดีตต้องอาศัยวิธีการขยายเนื้อที่เพาะปลูกออกไป จึงต้องใช้แรงงานคนมาช่วยในการขยายพื้นที่เพาะปลูกและทำนามาก¹⁶⁹ และในส่วนของการผลิตอ้อยที่เป็นสินค้าสำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 ต้องใช้แรงงานบุกเบิกที่ดินเพาะปลูกจำนวนมากเช่นเดียวกัน ความจำเป็นของรัฐในการถือประโยชน์จากไพร่ในทางเศรษฐกิจจึงมีมากขึ้น การสนับสนุนให้...อาณาประชาราษฎร์ทำมาหากิน ค้าขายให้เป็นประโยชน์ทั่วกัน...¹⁷⁰ ที่จะเป็นไปได้ก็คือปลดปล่อยไพร่ให้มีเวลาในการผลิตมากขึ้น แนวโน้มดังกล่าวอาจจะเห็นได้จากการอนุญาตให้ไพร่เสียเงินแทนการเกณฑ์แรงงานได้ เรียกว่าค่าราชการ และนอกจากนี้ยังมีการเปลี่ยนแปลงจากการเก็บส่วยสิ่งของบางชนิดมาเป็นการเก็บส่วยเงิน¹⁷¹ ในสมัยปลายรัชกาลที่ 3 และต้นรัชกาลที่ 4¹⁷¹ ซึ่งเป็นช่วงที่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราเริ่มแพร่หลายในสังคมไทย ความจำเป็น

¹⁶⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 93-94.

¹⁶⁹สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2521) หน้า 162. และ 171.

¹⁷⁰อ้างจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่อและใบเรือ, หน้า 94.

¹⁷¹บุญรอด (แก้วกันหา) ชลารักษ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น...", หน้า

เป็นในการเกณฑ์แรงงานไพร่ไม่สนองต่อสภาวะการเปลี่ยนแปลงนี้มากนัก การปลดปล่อยไพร่ให้มีเวลาทำการผลิตเพื่อเรียกเก็บภาษี ส่วยเงิน และค่าราชการ จึงจะเป็นประโยชน์มากกว่า และจะเห็นได้ว่า ความสนใจอย่างเด่นชัดของรัฐต่อวิธีการถือประโยชน์จากไพร่ดังกล่าวนี้คือการขยายตัวของระบบเจ้าภาษีนายอากรในสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4¹⁷² ดังนั้นสามัญชนได้ถูกดึงเข้าสู่กระแสเศรษฐกิจแบบเงินตรา แรงงานจากระบบไพร่ถูกปลดปล่อยไปสู่การผลิตสินค้าสำคัญและสินค้าอื่น ๆ เพื่อรัฐจะได้ประโยชน์ในรูปภาษีจากผลผลิตดังกล่าว

นอกจากการแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่ โดยผลักดันให้ไพร่มีวิถีชีวิตอยู่ในกระแสของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราแล้ว ชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังมีปัจจัยที่สนับสนุนการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่สำคัญยิ่งคือการหลั่งไหลเข้ามาของแรงงานชาวจีน เนื่องจากเหตุผลทางการเมืองและภัยธรรมชาติในประเทศจีน ประกอบกับความอุดมสมบูรณ์ ความสงบสุข ความเจริญก้าวหน้าทางเศรษฐกิจในดินแดนไทย และการติดต่อทางทะเลระหว่างไทยกับจีนที่ช่วยให้การอพยพของชาวจีนเป็นไปได้¹⁷³ แรงงานชาวจีนเข้ามามีบทบาททางเศรษฐกิจร่วมกับลูกครึ่งจีนตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะพบว่าในสมัยนี้ชาวจีนไม่เพียงแต่เป็นพ่อค้าหรือรับราชการในตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับการค้าเท่านั้น แต่ยังสามารถผลิตสินค้าเพื่อการส่งออกอย่างเป็นลำเป็นสัน ในสมัยรัชกาลที่ 1 ชาวจีนผลิตสินค้าสำคัญคือพริกไทย ดีบุก ฝรั่ง รังนก เรือสำเภาและอาจจะมีอ้อยด้วย¹⁷⁴ หรือในสมัยรัชกาลที่ 2 มีชาวจีนตั้งถิ่นฐานตามหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออกของอ่าวไทยเป็นจำนวนมาก และเป็นผู้ประกอบการผลิตสินค้าสำคัญ คือ พริกไทยและน้ำตาลทราย¹⁷⁵ นอกจากนั้นแล้วยังมีการใช้แรง

¹⁷² ญาณดา ประภาพันธ์, "ระบบเจ้าภาษีและนายอากรสมัยกรุงเก่า ยุคต้น," ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย จนถึง พ.ศ. 2484, หน้า 117. และ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่อและใบเรือ, หน้า 100.

¹⁷³ สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย :..., หน้า 30-36.

¹⁷⁴ อัจจาก สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง...", หน้า 83.

¹⁷⁵ อัญชลี สุสาธิต, "การเปลี่ยนแปลงระบบไพร่...", หน้า 183.

งานจ้างชาวจีนแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่ในสมัยรัชกาลที่ 2 ด้วย¹⁷⁶ ซึ่งการจ้างแรงงานชาวจีนจะมีความสำคัญอีกทั้งมีความจำเป็นมากยิ่งขึ้นในระยะต่อมา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีการคาดประมาณจำนวนชาวจีนในเมืองไทย (ช่วง พ.ศ. 2365-2397) ไว้คือมีประมาณ 444,000-1,500,000 คน¹⁷⁷ ซึ่งการคาดประมาณในช่วงนี้อาจจะสูงกว่าความเป็นจริง เนื่องจากข้อบกพร่องในการพิจารณาและการสุ่มตัวอย่าง ถึงกระนั้นก็ดีการสำรวจของผู้นให้สถิติในช่วงสมัยนี้ได้เป็นสิ่งที่บ่งชี้ถึงความหนาแน่นของชาวจีนที่อยู่ในกรุงเทพฯ และหัวเมืองต่าง ๆ บริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างและชายฝั่งอ่าวไทย¹⁷⁸ เพราะการคาดประมาณได้ใช้ตัวอย่างที่พบเห็น ในกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองดังกล่าวเป็นหลัก

การเพิ่มจำนวนชาวจีนอย่างมากมายในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้เข้ามาแทนที่แรงงานในระบบไพร่และเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้กระแสของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราในสังคมไทยมีความเข้มข้นอย่างรวดเร็ว เพราะชนชั้นผู้ปกครองได้รับประโยชน์จากการใช้ชาวจีนเป็นผู้ดำเนินการทางธุรกิจการค้าและรายได้อื่น ๆ เป็นแรงงานจ้างในงานราชการ และเป็นแรงงานปลูกพืชเพื่อตลาดตลอดจนเป็นแรงงานที่มีฝีมือเพื่อการต่อเรือ การทำเหมือง ซึ่งชาวจีนที่อพยพเข้ามายังประเทศไทย มีคตินิยมในชีวิตและแรงกระตุ้นอื่น ๆ ทำให้มีความบากบั่น มุมานะ ประกอบกับความเคยชินกับระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรามาแล้ว¹⁷⁹ จึงเป็นแรงงานที่มีคุณภาพและกระทำการที่ให้ผลกำไรเพื่อให้มีเงินเหลือพอส่งกลับไปยังครอบครัวในเมืองจีนได้ จะเห็นว่าความสามารถเฉพาะตัวทำให้ชาวจีนสามารถเป็นผู้ประสานและสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้ชนชั้นผู้ปกครอง เช่น เป็นแรงงานจ้างเป็นนายหน้า เจ้าของผู้ผลิตสินค้าส่งออก และมีอำนาจทางการคลัง ขณะที่พวกไพร่กลับดอยรันไปเป็น

¹⁷⁶เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 157.

¹⁷⁷สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย :..., หน้า 68.

¹⁷⁸เรื่องเดียวกัน, หน้า 71-72.

¹⁷⁹นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่อและใบเรือ, หน้า 107-108.

เพียงผู้ทำการผลิตทางการเกษตรในไร่นา¹⁸⁰ ผลิตสินค้าทางการเกษตรตอบสนองต่อความต้องการของตลาดโลก และค้าขายภายในเพื่อจะมีเงินตราสำหรับแลกเปลี่ยนกับสินค้าแปลกใหม่จากภายนอก หรือมีเงินเสียภาษีและค่าราชการ

ในช่วงสมัยที่มีการเพิ่มจำนวนชาวจีนในสังคมไทยอย่างสูงนี้ เป็นยุคร่วมสมัยกับการตื่นตัวของขบวนการมิชชันนารีในประเทศตะวันตก และจำนวนชาวจีนเป็นสิ่งดึงดูดให้มิชชันนารีโปรเตสแตนต์ชุดแรกเดินทางเข้ามาเผยแพร่ศาสนาในประเทศไทย ซึ่ง "ปัจจัยชาวจีน" เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้มีการส่งมิชชันนารีเข้ามาสนับสนุนกิจกรรมนี้อย่างต่อเนื่องโดยที่สังคมไทยได้มีความสัมพันธ์กับมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ก็เนื่องมาจากความสนใจต่อจำนวนชาวจีนในเมืองไทย ดังกล่าวนี้ โดยเฉพาะการให้สถิติจำนวนชาวจีนในกรุงเทพฯ ในงานเขียนของชาวตะวันตกที่เข้ามายังเมืองไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เช่น ครอว์เฟลด์ (พ.ศ.2365) 31,000 คน มัลลอค (พ.ศ.2339) 60,700 คน ทอมลัน (พ.ศ.2371) 36,000 คน มัลคัม (พ.ศ.2382) 60,000 คน นิล (พ.ศ.2386) 70,000 คน มัลลอค (พ.ศ.2392) 81,000 คน ปาลเลกัวซ์ (พ.ศ.2397) 20,000 คน และเบาริง (พ.ศ.2398) 200,000 คน จำนวนชาวจีนที่ให้ไว้มีประมาณครึ่งหนึ่งของจำนวนประชากรทั้งหมดในกรุงเทพฯ ของแต่ละปี¹⁸¹ จึงน่าจะเป็นจุดสนใจเริ่มแรกของมิชชันนารี และหากพิจารณาต่อไปว่าสถิติของกุสลาฟและทอมลัน ซึ่งมีความผิดปรกติอย่างมากคือ กุสลาฟ (พ.ศ.2371) กล่าวว่า มีประชากรในกรุงเทพฯ 401,300 คน เป็นชาวจีน 360,000 คน¹⁸² ถึงแม้ว่าสถิติดังกล่าวจะคลาดเคลื่อนไปมาก แต่มิชชันนารีสองคนนี้เป็นผู้มีบทบาทต่อการส่งข่าวและชักนำองค์กรมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในสหรัฐอเมริกาส่งมิชชันนารีเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาในเมืองไทยโดยตรง จำนวนชาวจีนตามที่กล่าวถึงนี้ คงจะเป็นสิ่งยั่วยวนความสนใจขององค์กรมิชชันนารีโปรเตสแตนต์ในสหรัฐอเมริกาไม่น้อย

¹⁸⁰William G. Skinner, Chinese Society in Thailand (New York : Cornell University Press, 1975) pp. 97-98.

¹⁸¹Ibid., p. 81.

¹⁸²Charles Gutzlaff, The Journal of Two Voyages along the Coast of China (New York : John P. Haven, 1833), p.19. and see also Skinner, Chinese Society in Thailand, pp 112-114.

จากการที่รัฐและชนชั้นผู้ปกครองได้ทำการค้าที่เป็นธุรกิจมากขึ้น ผลักดันให้สามัญชนเริ่มมีวิถีชีวิตในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา และการเพิ่มจำนวนชาวจีนซึ่งมีวิถีชีวิตและวัฒนธรรมแตกต่างจากคนไทยมากขึ้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงความรู้สึกรู้จักคิดของผู้คนในสังคมทั้งในกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองและสามัญชน โดยเฉพาะในกลุ่มชนชั้นผู้ปกครองที่นอกจากจะมีกลุ่มที่สืบเชื้อสายมาจากสมัยอยุธยาแล้ว ยังมีชาวจีนที่มีฐานะมั่งคั่งจากการประกอบธุรกิจ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแทรกตัวเข้าสู่ระบบราชการด้วย เนื่องจากประเพณีปฏิบัติของไทยไม่ได้ปิดกั้นการกระทำความผิด และการที่ชาวจีนจะเข้าสู่ระบบราชการ ได้ก็ต้องเป็นผู้สร้างประโยชน์ให้กับชนชั้นผู้ปกครอง สร้างความสัมพันธ์โดยการสมรสกับบุคคลในราชสกุลหรือตระกูลขุนนาง ทำให้ชาวจีนหรือลูกหลานชาวจีนผู้มั่งคั่ง (ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า "เจ้สัวผู้มั่งคั่ง") ถูกจัดอยู่ในกลุ่มชนชั้นนำของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเช่นเดียวกับเจ้านายและขุนนางของไทย ซึ่งการที่ชาวจีนจำนวนมากได้ก้าวขึ้นมารวมอยู่ในชนชั้นนี้ได้มีส่วนทำให้โลกทัศน์และค่านิยมของชนชั้นผู้ปกครองที่เป็น "พ่อค้า" เปลี่ยนไปจากโลกทัศน์และค่านิยมของชนชั้นนำในสมัยก่อน ๆ ในระดับหนึ่ง¹⁸³ แม้ว่า จะเป็นโลกทัศน์และค่านิยมที่ยังมีพลังอิทธิพลวัฒนธรรมของระบบศักดินาอย่างแรงกล้าอยู่ แต่ก็มีแนวโน้มของความเปลี่ยนแปลงแนวคิดจากประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน เรื่องการค้าที่เกี่ยวข้องกับการติดต่อสื่อสาร การทำบัญชี ระบบเงินตรา และวิธีการผลิต เพื่อหวังผล "กำไร" ที่ต้องเสี่ยงมากกว่าประสบการณ์ในระบบเศรษฐกิจแบบ "เสือนอนกิน" กิจกรรมเหล่านี้จะเป็นปัจจัยสำคัญ ที่ทำให้ชนชั้นผู้ปกครอง "พ่อค้า" มีระบบความคิดที่เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น เชื่อในพลังบทบาทของมนุษย์ว่าสามารถควบคุมโชคชะตาของตนเองได้พอสมควร มีความคิดแบบมนุษยนิยม สัจนิยม เหตุผลนิยม และค่านิยมในทรัพย์สินที่ปรากฏขึ้นแทรกซ้อนในโลกทัศน์และค่านิยมที่สืบเนื่องมาจากสังคมเก่า¹⁸⁴ ซึ่งจะมีผลต่อการรับสิ่งใหม่ ๆ ที่เชื่อว่าเป็นประโยชน์หรือสร้างสรรค์ชีวิตในโลกนี้ให้ดีขึ้น

ส่วนสามัญชน ซึ่งมีส่วนในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราในระยะแรก ๆ แม้จะไม่มีผลต่อวิถีชีวิตมากนัก แต่การที่ชาวจีนเข้าไปมีบทบาทการผลิตในท้องถิ่นต่างๆ ย่อมมีผลกระทบต่อกnowledge

¹⁸³พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่องานสังคมไทย..., หน้า 20-23.

¹⁸⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 23-24.

อยู่บ้าง เนื่องจากชาวจีนเป็น "ตัวอย่าง" ที่เห็นได้ในการมีชีวิตทางเศรษฐกิจแตกต่างจากตนเอง โดยเฉพาะความมุ่งมั่นของชาวจีนในการแสวงหาทรัพย์สินอันเป็นเป้าหมายสำคัญในชีวิต มีการสะสมทรัพย์ และเป็นผู้มีทรัพย์ในรูปของเงินตรา ประกอบกับความแตกต่างด้านวัฒนธรรมที่เป็นพื้นฐานเดิม ทำให้สามัญชนชาวไทยมีปฏิกริยาต่อชาวจีนซึ่งเป็นผู้กุมเงินตราไว้ในมือด้วยความรู้สึกชิงชัง ดังมีตัวอย่าง เหตุการณ์ปราบจีนคิ้วที่ยก่องกลางลที่จะแจ้งทราบสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งราษฎรไทยที่หลบหนีการจลาจล ได้ออกจากป่ามาเข้าเดิมชาวจีน และค้นหาเงินจากศพชาวจีนเหล่านั้นด้วย¹⁸⁵ ความชิงชังชาวจีนดังกล่าวสะท้อนถึงความรู้สึก "ต่างชาติ" ที่ปรากฏในหมู่ชาวไทย แม้ว่าจะมีปัจจัยอื่นที่ก่อให้เกิดความชิงชังได้ แต่ชาวจีนที่ถูกฆ่านั้นก็ยังคงเป็นกลุ่มชนที่แตกต่างจากสามัญชนไทยในชุมชนนั้นอย่างชัดเจน

อย่างไรก็ดี การมองผลกระทบต่อความรู้สึกนึกคิดของสามัญชนจากการเข้ามาของแรงงานชาวจีนในสังคมไทยเช่นนี้คงมิได้เกิดขึ้นทั่วไปเหมือนกันหมด การมองผลกระทบที่สำคัญอีกแง่หนึ่งคือการเข้ามาของแรงงานจีน มีส่วนทำให้กระแสนิยมเศรษฐกิจแบบเงินตราแพร่สะพัดไปในท้องถิ่นต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง เกิดการผลิตและการค้าขายภายในที่ราษฎรทำได้ง่าย ดังเช่นการผลิตข้าวเพื่อขายให้กับชาวจีน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานในไร่อ้อย ไร่พริกไทย ไร่ยาสูบ เหมืองแร่ ตลอดจนในอุตสาหกรรม และในระยะที่ระบบไพร่ผ่อนคลายเป็นเปิดโอกาสให้ไพร่ทำการผลิตเป็นของตนเองมากขึ้น ก็เป็นช่วงสมัยที่มีสินค้า "ฟุ่มเฟือย" จากภายนอกเข้าไปขาย ซึ่งแน่นอนว่าคงเกิดขึ้นจากการนำของพ่อค้าชาวจีน เกิดระบบการหมุนเวียนของเงินตรา และภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริง แรงงานไพร่ถูกปลดปล่อยให้ทำการผลิตเพื่อค้าขายมากขึ้น จึงมีเงินตราสำหรับเสียค่าราชการแทนการเกณฑ์แรงงาน ดังที่ปรากฏว่าการเก็บเงินแทนการเกณฑ์แรงงานมีแนวโน้มสูงขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา¹⁸⁶ หรือมีตัวอย่างว่าชาวบ้านจากหมู่บ้านแห่งหนึ่งแถบอยุธยาอินดีจะจ่ายเงินแทนการเกณฑ์แรงงานให้ไปขนหินแม่น้ำจากสระบุรีมากรุงเทพฯ เพื่อซ่อมวัดโพธิ์ในปลายรัชกาลที่ 3¹⁸⁷ และในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการ

¹⁸⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 110-111.

¹⁸⁶ Vella, Siam Under Rama III..., p. 21.

¹⁸⁷ Hong Lysa, Thailand in the Nineteenth Century : Evolution of the Economy and Society (Singapore : Institute of Southeast Asian Study, 1984), p. 52.

ขยายการปลูกข้าวเพื่อตลาดมากขึ้น ราษฎรได้ค้าขายทั่วไปกับลูกค้าในนาประเทศ มีปริมาณข้าวส่งออกปีละประมาณ 80,000 เกวียน หรือมากกว่า รัฐเก็บเงินค่านาเพิ่มขึ้นถึง 4,000-5,000 ซึ่งการขยายตัวเช่นนี้ปรากฏผลดังในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า "...ทำให้ราษฎรมั่งคั่งขึ้นทุกตำบล..."¹⁸⁸ ถึงแม้ว่าการกระจายตัวของเงินตราจะยังไม่เข้าถึงทั่วทุกแห่ง แต่อย่างน้อยในปริมาณตลาดใกล้เคียงกับศูนย์กลางเศรษฐกิจจะได้รับผลกระทบจากเงินตราซึ่งจะมี "ราษฎรผู้มีทรัพย์" ในชุมชนต่าง ๆ¹⁸⁹ และเกิดลักษณะนิสัยการบริโภคสินค้า "ฟุ่มเฟือย" จากต่างประเทศแทนการผลิตแบบยังชีพอย่างแต่ก่อน¹⁹⁰

ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้มีส่วนทำให้สามัญชนจำนวนหนึ่ง โดยเฉพาะสามัญชนที่อยู่ในเขตเมืองมีชีวิตชีวิตในกระแสรอบเศรษฐกิจแบบเงินตรา มีการผลิตเพื่อค้าขาย เพื่อว่าตนเองจะสามารถสะสมทรัพย์และมีหนทางแสพสุขในโลกนี้มากขึ้น เป็นการเปลี่ยนแปลงความรู้สึกนึกคิดโลกทัศน์ ค่านิยม รสนิยม ไกลไปทาง "กระฎุมพี" ที่พร้อมจะรับสิ่งใหม่ ๆ ที่ทำให้ชีวิตของตนสุขสบายขึ้น และสนใจต่อสิ่งใหม่ ๆ ทั้งที่ตนยังไม่อาจเข้าใจนอกจากเห็นว่าสามารถสนองผลประโยชน์เบื้องต้นได้ ซึ่งจะแตกต่างจากชนชั้นผู้ปกครอง "กระฎุมพี" ที่สนใจยังลึกลงถึงความเป็นเหตุเป็นผลด้วย

การก่อรูปของความคิดทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ถึงแม้ว่าการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการใช้ประโยชน์จากระบบไพร่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะมีผลก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งในหมู่ชนผู้ปกครองและสามัญชนที่เกี่ยวข้องกับกระแสรอบเศรษฐกิจแบบเงินตราอย่างเข้มข้นไปในทางที่เป็น "กระฎุมพี" มากขึ้น แต่ความเปลี่ยนแปลงนี้ยังคงอยู่บนพื้นฐานของระบบสังคมศักดินาสีบทอดต่อมาและยังคงมีอิทธิพลอย่างมากต่อความรู้สึกนึกคิดของคนในสมัยนี้ ดังนั้นการที่จะศึกษาว่าสังคมไทยระหว่าง พ.ศ.2371-2411 มีแนว

¹⁸⁸เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4, เล่ม 2 (พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา, 2504) หน้า 141.

¹⁸⁹นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 140-141.

¹⁹⁰สุวิทย์ ไพบูลย์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจงานบท..., หน้า 192-195.

โน้มในการรับวิทยาการตะวันตกจากการถ่ายทอดของมิชชันนารีในรูปแบบใดและมีเป้าหมายขณะนั้นอย่างไร จึงจำเป็นต้องศึกษาถึงระบบที่ก่อรูปความคิดทางสังคมที่ปรากฏอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจในการรับวิทยาการใหม่ที่มิชชันนารีถ่ายทอดในสมัยนี้

ระบบที่ก่อรูปความคิดทางสังคมที่จะพิจารณาในที่นี้ จะศึกษาปัจจัยภายในและแนวคิดที่เป็นองค์ประกอบสำคัญ 3 ประการคือระบบการศึกษา รูปแบบของความรู้ และแนวความคิดทางศาสนา การเมืองและสังคม

ระบบการศึกษา การพิจารณาความหมายของการศึกษาอาจสามารถทำความเข้าใจกับความหมายสำคัญสองแบบคือในความหมายแบบกว้างและแคบ นั่นคือ แบบแรกหมายถึงการเรียนรู้ทั้งหมดที่เกิดขึ้นกับมนุษย์ โดยกิจกรรมหรือสิ่งปฏิบัติต่าง ๆ เป็นการศึกษาจากประสบการณ์ทั้งหมดของชีวิต ส่วนในความหมายแคบหมายถึงกระบวนการถ่ายทอดวัฒนธรรม ความรู้ ความชำนาญ ค่านิยมจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง โดยเน้นบทบาทของโรงเรียนหรือสถาบันการศึกษาเป็นผู้รับผิดชอบในการถ่ายทอดนี้โดยตรง¹⁹¹

ระบบการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะพบว่าได้ครอบคลุมความหมายทั้งสองแบบ ถึงแม้ว่าในสมัยนี้ยังไม่มีโรงเรียนหรือสถาบันการศึกษาเป็นผู้รับผิดชอบกิจกรรมด้านการศึกษา แต่ในสังคมไทยมีสถาบันที่ถ่ายทอดความรู้และโลกทัศน์จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง นั่นคือครอบครัวและสถาบันสงฆ์เป็นหลักสำคัญ ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นลักษณะการศึกษาที่ครอบครัวและวัดได้มีบทบาทเด่นชัดในการถ่ายทอดวิชาความรู้ให้แก่กุลบุตร กุลธิดา อันเป็นระบบการศึกษาที่ยังคงจรรโลงค่านิยมและโลกทัศน์ของสังคมเดิมไว้อย่างเหนียวแน่น เพราะทั้งครอบครัวและวัดต่างมีแกนนำทางความคิดเช่นเดียวกันคือยึดถือเอาพุทธธรรมเป็นหลักในการดำเนินชีวิตและการศึกษา¹⁹² โดยจะสอดคล้องกับแนวอุดมการณ์การเมืองของรัฐหรือผู้ปกครองที่เป็นผู้ควบคุมทางสังคม ดังนั้น ผู้มีบทบาทสำคัญใน

¹⁹¹จิตรกร ตั้งเกษมสุข, พุทธปรัชญา กับ ปรัชญาการศึกษาของไทย (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2525) หน้า 12.

¹⁹²เรื่องเดียวกัน, หน้า 26.

ระบบการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็คือ สถาบันกษัตริย์หรือรัฐ สถาบันสงฆ์ และสถาบันครอบครัว¹⁹³ ซึ่งจะเป็นกลไกในการถ่ายทอดโลกทัศน์อย่างมีประสิทธิภาพ รัฐสามารถจัดระบบและระเบียบความคิดทางสังคมในรูปของประเพณีปฏิบัติในพิธีกรรมต่าง ๆ แม้กระทั่งการกำหนดในกฎหมาย สิ่งเหล่านี้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกับวิถีชีวิตของผู้คนในสังคม จึงเป็นการถ่ายทอดและตอกย้ำค่านิยมบางอย่างยากที่จะลบล้างได้ ดังเช่นมีข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า "...การอบรมสั่งสอนวิธีดั้งเดิมของไทยไม่เพียงแต่จะทำให้ผู้ได้รับการอบรมสั่งสอนมีความเคารพนับถือต่อผู้มีอำนาจความเป็นใหญ่เท่านั้น แต่ยังได้ประทับความเกรงกลัวต่อผู้มีอำนาจความเป็นใหญ่ไว้อย่างแนบแน่นอีกด้วย..."¹⁹⁴

จากการศึกษาของพิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา ได้ชี้ให้เห็นว่า การศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังคงเป็นการศึกษาแบบจารีต (Traditional Education) เช่นเดียวกับสมัยอยุธยา เพียงแต่ว่า 'เนื้อใน' ของการศึกษาแบบจารีตในสมัยนี้แปรเปลี่ยนไปบางประการตามสภาพความเปลี่ยนแปลงทางสังคมหรือปัจจัยแวดล้อมทางสังคมของช่วงสมัยเดียวกัน โดยมีรูปแบบการศึกษาที่สำคัญ 3 ขั้นตอน คือ การศึกษาอักษรวิธี การบวชเรียน และการศึกษาวินิจฉัยเฉพาะ ซึ่งรูปแบบดังกล่าวยังขึ้นอยู่กับสถานภาพทางสังคมของผู้รับการศึกษา ได้แก่ ชนชั้นและเพศ มีส่วนกำหนดขอบเขตความรู้บางประการในแต่ละขั้นตอนของการศึกษา¹⁹⁵ จะเห็นได้ว่าบทบาทของการศึกษาในสมัยนี้ส่วนใหญ่จะเอื้อต่อการควบคุมสังคมโดยการถ่ายทอดแนวคิด ค่านิยมจากชนชั้นผู้ปกครองลงสู่สามัญชนผ่านสถาบันสงฆ์ ทำให้สามัญชนเชื่อในพระบารมีของพระมหากษัตริย์และยอมรับสถานภาพทางสังคมของตนเอง รวมทั้งความเชื่อเรื่องบาป-บุญ นรก-สวรรค์ นับเป็นการควบคุมพฤติกรรมทางสังคมอย่างหนึ่งด้วย บทบาทของการศึกษาในสมัยนี้อีกอย่างหนึ่งคือเป็นแนวทางสำหรับการเลื่อนฐานะทางสังคม

¹⁹³ วารุณี ไอสถารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524) หน้า 14.

¹⁹⁴ เบอซ, "อำนาจความเป็นใหญ่กับทัศนคติและท่าที...", หน้า 222.

¹⁹⁵ ศีกษารายละเอียดได้ใน พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 41-114. วารุณี ไอสถารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475," หน้า 15-26.

ซึ่งคงแตกต่างจากบทบาทแรกมาก เพราะการเลื่อนฐานะทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้น ยังมีคุณสมบัติอื่นที่สำคัญกว่า ผู้ที่ผ่านมาทางระบบการศึกษาเพียงอย่างเดียวคงจะเป็นไปได้ยาก และบทบาทที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งคือการสร้างผลกระทบต่อระบบการคิดทั้งในหมู่สามัญชนและชนชั้นผู้ปกครอง เนื่องจาก "ปัจจัย"ทางการศึกษาได้แก่เป้าหมาย วิธีการ สภาพแวดล้อมและสาระเนื้อหาของตำราความรู้ ได้โน้มน้าวไปในทางให้ผู้รับการศึกษารับรู้สิ่งที่ดีว่าเป็นความจริงสัมบูรณ์ คือเชื่อว่าเป็นจริงโดยไม่ต้องมีคำอธิบายเหตุผล ซึ่งจะเห็นได้ว่ากระบวนการศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งนอกเหนือจากปัจจัยทางสังคมอื่น ๆ ที่หล่อหลอมให้สามัญชนส่วนใหญ่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่มีระบบการคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิงประจักษ์ และขาดความกระตือรือร้นที่จะค้นหาเหตุและผลที่แท้จริงของปรากฏการณ์ต่าง ๆ ทั้งในทางสังคมและธรรมชาติ¹⁹⁶ ในขณะที่ชนชั้นผู้ปกครองซึ่งคงได้รับผลกระทบจากระบบการศึกษาที่ไม่แตกต่างจากสามัญชนนัก (เพียงแต่ว่าเริ่มมีชนชั้นผู้ปกครอง "พ่อค้า" เฉพาะกลุ่มที่ได้รับผลกระทบจากการคลี่คลายทางสังคมและเศรษฐกิจ) มีระบบการคิดที่เป็นเหตุเป็นผลในเชิงประจักษ์ ซึ่งจะปรากฏ "กลุ่ม" นี้อย่างเด่นชัดเมื่อสังคมไทยเผชิญกับวิทยาการตะวันตกที่เริ่มแผ่ขยายเข้ามาในช่วงสมัยนี้

สิ่งสำคัญของระบบการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนได้รับผลกระทบจากระบบการศึกษาแบบตะวันตกคือ ไม่ได้บ่งบอกเป้าหมายของการศึกษาอย่างชัดเจน ทั้งนี้เพราะแนวคิดทางการศึกษาในสมัยนี้เป็นการศึกษาแบบ "อุดมคติ" ตามคติธรรมของพุทธศาสนา ซึ่งถือว่า "ไตรสิกขา" คือ การเล่าเรียน ฝึกฝน อบรม ในทางศีล สมาธิ และปัญญา เป็นหลักการศึกษาในทางพุทธปรัชญา อีกทั้งยังเน้นว่า การประพฤติปฏิบัติธรรมในชีวิตของคนเป็นชีวิตแห่งการศึกษา หรืออาจสรุปได้ว่าการศึกษาคือชีวิต และชีวิตคือการศึกษา โดยที่เป้าหมายของชีวิตและเป้าหมายของการศึกษาคือสิ่งเดียวกัน

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁹⁶ วารุณี โอสธารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475," หน้า 27-38. และพิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 114-131. จากการศึกษาของวารุณี โอสธารมย์ ยังชี้ให้เห็นเห็นว่าบทบาทของการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีผลกระทบต่อสถานภาพของสตรีที่ถูกกำหนดให้รับการศึกษาเฉพาะอย่าง เนื่องจากความเชื่อ ค่านิยมทางศาสนา และบทบาทของการศึกษาวิชาวิชาวชิพเฉพาะ ได้จำกัดการเติบโตของกลุ่มช่างฝีมืออิสระ เนื่องจากระบบการค้าทอดและการกิจของสามัญชนในระบบไพร่

นั่นคือการบรรลุถึงซึ่งสภาวะที่ปราศจากทุกข์โดยสิ้นเชิง¹⁹⁷ ในความเชื่อตามคติพุทธศาสนานั้น สภาวะที่ปราศจากทุกข์โดยสิ้นเชิงก็คือนิพพาน

จากการศึกษาโดยทั่วไปมักจะมุ่งเน้นว่าวัดมีบทบาทสำคัญในการถ่ายทอดความรู้วิชาการต่าง ๆ ซึ่งเป็นประเพณีปฏิบัติว่าในช่วงชีวิตหนึ่งของชายไทยจะต้องบวชเรียนในวัด หรือเป็นศิษย์วัดเพื่อเรียนหนังสือกับพระ¹⁹⁸ ศาสตราจารย์เดวิด เค. วัตต์ กล่าวว่าย่อสรุปในลักษณะนี้ส่วนใหญ่จะเป็นการใช้หลักฐานของชาวต่างชาติ ที่มักจะอธิบายลักษณะการศึกษาเป็นกฏสากล โดยความเป็นจริงแล้วคงไม่ใช่ชายไทยทั้งหมดที่มีโอกาสได้รับการศึกษาตามระบบดังกล่าว มีพวกที่ไม่ได้รับการศึกษาตามระบบดังกล่าว เช่นลูกของพวกทาสหรือลูกของพวกยาก รวมทั้งเด็ก ๆ ในชนบท¹⁹⁹ ระบบการศึกษาในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงเป็นทั้งการศึกษาที่มีศูนย์กลางอยู่ที่วัด และรับการถ่ายทอดโลกทัศน์จากวัด ในวิถีการดำเนินชีวิตประจำวันซึ่งเป็นระบบที่ครอบคลุมทั้งหญิงชาย สิ่งที่จะเป็นการศึกษาเช่นนี้คือการอบรมจริยธรรมในประเพณีปฏิบัติทางศาสนาและการฝึกฝนหัตถกรรมหรือวิชาชีพ เฉพาะจากครอบครัว นับเป็นสิ่งที่สอดคล้องกับเป้าหมาย "อุดมคติ" ของการศึกษาแบบพุทธศาสนา เนื่องจากพระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในเรื่องนี้จึงย่อมมุ่งปลูกฝังโลกทัศน์และค่านิยมพื้นฐานของสังคมตามคติธรรมของพุทธศาสนาเป็นหลัก

อย่างไรก็ตาม คงต้องยอมรับว่าวัดในสังคมไทยเป็นแหล่งวิชาการและเป็นแหล่งถ่ายทอดความรู้ต่าง ๆ แก่คนทั่วไปที่สำคัญ ทั้งในลักษณะที่เป็นระบบคือการบวชเรียนหรือเป็นศิษย์วัด และ

¹⁹⁷โปรดดูรายละเอียดใน จิตรกร ตั้งเกษมสุข, พุทธปรัชญากับปรัชญาการศึกษาของไทย, หน้า 65-69.

¹⁹⁸สิ้นจี หะวานนท์, การศึกษากับสังคมไทยก่อนสมัยปฏิรูปการศึกษา : ศึกษาวิเคราะห์จากศิลาจารึกหลักที่ 1 และ กฎหมายตรา 3 ดวง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526) หน้า 95-96.

¹⁹⁹David K. Wyatt, The Politics of Reform In Thailand Education in the Reign of King Chulalongkorn (New York : Yale University, 1969), p 10.

นอกระบบคือการอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชน และเนื่องจากระบบการเรียนการสอน ในสมัยนั้น รัฐไม่ได้เข้าควบคุมโดยตรง คงปล่อยให้เป็นที่ของพระในการถ่ายทอดความรู้แก่ศิษย์ของตน ไม่มีหลักสูตรแน่นอน ความรู้ที่ถ่ายทอดจะขึ้นอยู่กับภูมิความรู้ของพระผู้สอนและความสามารถของศิษย์ที่จะรับได้ตามขั้นตอนของพระผู้สอนจะพึงพอใจ ความรู้พื้นฐานของการศึกษาแบบโบราณคืออักษรวิธีเบื้องต้น ซึ่งเป้าหมายของการศึกษาอักษรวิธีเบื้องต้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะเห็นว่ามิได้มุ่งประเด็นการอ่านออกเขียนได้แต่เพียงด้านเดียว เพราะในเนื้อหาส่วนใหญ่จะสอดแทรกศีลธรรมทางสังคมแก่ผู้เรียนให้ท่องจำด้วย²⁰⁰ นอกจากนี้โดยค่านิยมและวิธีปฏิบัติในระบบการศึกษา เช่นการนับถือหนังสือ เคารพนับถือต่อครูผู้ให้วิชา และการสำนึกในหน้าที่ของครูว่าเป็นการประกอบกุศลกรรมอย่างหนึ่ง คือช่วยเหลือบุคคลอื่นให้สามารถศึกษาพุทธศาสนา เป็นการสอนเพื่อเอาบุญ ดังนั้นจึงไม่มีการแสดงความโต้แย้งแตกต่าง เพราะครูและแบบเรียนมีฐานะเป็นปูชนียะและเป็นมรดกวิธีที่นำไปสู่เป้าหมายชีวิตตามหลักพุทธศาสนา²⁰¹ การให้เหตุผลวิพากษ์วิจารณ์จึงกระทำในขอบเขตของโลกทัศน์และสภาพสังคมที่เป็นอยู่ขณะนั้น

เนื่องจากการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นบทบาทสำคัญอย่างหนึ่งของพระสงฆ์ ดังนั้นการควบคุมการศึกษาที่รัฐเข้าเกี่ยวข้องก็คือการพัฒนาแบบเรียนและการพัฒนาครูผู้สอน เช่นในสมัยรัชกาลที่ 3 มีการพัฒนาแบบเรียนอักษรวิธีให้ง่ายขึ้น โดยผู้แต่งแบบเรียนอักษรวิธีเพื่อให้เด็กสามารถอ่านออกเขียนได้ง่ายขึ้นออกมาจำนวนหนึ่งตามสำนักต่าง ๆ แต่ที่สำคัญและนิยมใช้คือ "ประดมมาลา" และ "ประดม ก กา" ซึ่งหนังสือเล่มหลังนี้คงใช้กันอย่างแพร่หลาย ดังปรากฏในระบบการศึกษาของเด็กสมัยนั้นว่า "...ถึงจะไปเล่าเรียนหนังสืออยู่ที่วัดบ้าง ที่บ้านบ้าง อาจารย์สั่งสอนให้เล่าเรียนหนังสือพอรู้ อ่านหนังสือประดม ก กา แล้วก็ให้อ่านหนังสือสวดต่าง ๆ แล้วก็ให้อ่านเรื่องต่าง ๆ ..."²⁰² ความนิยมที่จะพัฒนาแบบเรียนให้ง่ายต่อการเรียนรู้ยังปรากฏชัดในพระราชสำนักเช่นกัน นั้น

²⁰⁰พิพาดา ยังเจริญ และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 42-43.

²⁰¹เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อนและการศึกษาเรื่องประเพณีไทย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, 2506) หน้า 429.

²⁰²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชำ บุนนาค), หนังสือแสดงกิจจานุกิจ (กรุงเทพมหานคร : องค์การตำราสุสภา, 2514) หน้า 1.

คือหนังสือ "จินตามณี" สำนวนใหม่ที่ทรงนิพนธ์โดยพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ตามพระราชกระแสโปรดเกล้าฯ ของรัชกาลที่ 3 เพื่อเป็นแบบเรียนในการแต่งคำประพันธ์ของพระราชกุมาร "จินตามณี" สำนวนใหม่นี้ได้มีการปรับปรุงให้ก้าวหน้ากว่าฉบับเดิมครั้งสมัยอยุธยาอย่างมาก²⁰³

จากการปรับปรุงแบบเรียนดังกล่าว จะเห็นว่า "ประณม ก กา" แต่งโดยพระสงฆ์ คือ พระเทพโมลี (มีง) วัดราชบูรณะ ที่ผู้แต่งคือผู้ที่ผ่านระบบการศึกษาแบบจารีตที่ส่งเสริมความรู้พระสงฆ์อย่างจริงจังโดยวิธีการต่าง ๆ นับตั้งแต่การสังคายนาพระไตรปิฎก การเรียบเรียงคัมภีร์ "ไตรโลกวิเนจฉลยถา" ในสมัยรัชกาลที่ 1 การส่งเสริมการศึกษาปรีดีธรรมของพระสงฆ์ที่ปฏิบัติต่อมาในสมัยนี้ ทั้งโดยฆัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง สิ่งเหล่านี้เป็นไปเพื่อการพัฒนาพระสงฆ์ให้มี "คุณภาพ" ที่จะสั่งสอนต่อไป ซึ่งด้านความรู้ของพระสงฆ์ที่ได้รับการส่งเสริมอย่างจริงจังในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากจะแสดงถึงความเป็นองค์อัครศาสนูปถัมภกของพระมหากษัตริย์แล้ว พระสงฆ์ยังเป็นกลไกสำคัญในการถ่ายทอดความรู้ คุณธรรม ตลอดจนค่านิยมต่าง ๆ แก่ประชาชน ไม่ว่าจะเป็นการถ่ายทอดในระดับการศึกษาอักษรวิธีเบื้องต้น การบวชเรียน หรือการเทศนาอบรมจิตใจ ดังนั้นการส่งเสริมให้พระสงฆ์มีความรู้ทางพุทธศาสนาในลักษณะที่เอื้อประโยชน์แก่รัฐจึงน่าจะเกิดขึ้นจากระบวนการนี้ด้วย ซึ่งจะสะท้อนให้เห็นจากข้อความจากหนังสือประณม ก กา ที่แสดงถึงการปลูกฝังค่านิยมความยำเกรงต่อพระมหากษัตริย์และเจ้าขุนมูลนาย ดังข้อความว่า .. อนึ่ง ท่านกล่าว จะเปนข้าท้าว เปนบ่าวพระยา ใ้รัฐพระทัย น้ำใจราชา พัทธ์รักษา คือดังอัคคี พระเพลิงนี้ไซ้ บุคคลผู้ใด เปนใจกาลิ ไครทำมักง่าย อันตรายย่อมมี ถ้ารักษาดี มีคุณทุกวัน...²⁰⁴

นอกจากระบบการศึกษาในวัดทั้งของพระสงฆ์และฆราวาสที่มีโอกาสได้รับการศึกษาแล้ว การศึกษาในสังคมไทยอีกลักษณะหนึ่งคือ การอบรมจริยธรรมในประเพณีปฏิบัติทางพุทธศาสนา รัฐ

²⁰³พิพาดา ยังเจริญ และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 55.

²⁰⁴"ประณม ก กา หัดอ่าน" ใน แบบเรียนหนังสือไทย (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2506) หน้า 94. อ้างจาก พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 45.

หรือชนชั้นผู้ปกครองสามารถสอดแทรกคตินิยมที่ปลูกฝังโลกทัศน์และค่านิยมทางสังคมได้อย่างกลมกลืนกับความเชื่อศรัทธาในศาสนาอย่างลึกซึ้ง จากการศึกษาของ สายชล วรรณรัตน์ ได้ชี้ให้เห็นว่ามีความเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางศาสนาโดยชนชั้นผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ได้พยายามสถาปนาความคิดทางพุทธศาสนาแบบมนุษยนิยมขึ้นเป็นอุดมการณ์ของรัฐ ดังปรากฏแนวคิดทางพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ทรงให้ความสำคัญแก่ศาสนาที่มีพื้นฐานอยู่บนประสบการณ์ตามความเป็นจริงมากขึ้น ทรงมีพระบรมราโชบายที่จะเปลี่ยนมาเน้นการสั่งสอนให้เกิดปัญญาความรู้ ให้สามารถพิจารณาสภาวะต่าง ๆ อย่างมีเหตุผลจนเกิดความเข้าใจในหลักคำสอนทางศาสนาแล้วจึงนำมาปฏิบัติ เพื่อจะได้มี "ชีวิตที่ดี" ในโลกนี้ ดังนั้น กิจกรรมทางพุทธศาสนาของราชสำนักส่วนใหญ่เป็นไปเพื่อจุดหมายดังกล่าว²⁰⁵

อย่างไรก็ดี แนวคิดทางพุทธศาสนาเช่นนี้ น่าจะมีผลในหมู่ชนชั้นผู้ปกครองและมีความเข้มข้นในปริมณฑลใกล้ศูนย์กลางการปกครองหรือศูนย์กลางทางเศรษฐกิจมากกว่า เนื่องจากเป็นผู้ตอบสนองต่อพระบรมราโชบายโดยตรง และอยู่ใกล้ชิดกับแหล่งศูนย์กลางของการเปลี่ยนแปลงพระราชกำหนดบทพระไอยการหลายฉบับที่ทรงตราขึ้นเพื่ออธิบายหลักคำสอนของพุทธศาสนาในสมัยนี้ มุ่งให้คนทั้งหลายรักษา "พุทธธรรม" อย่างแท้จริง ไม่ให้หลงเรื่องมงาย เคารพนับถือสิ่งเคารพอื่นนอกจากพระไตรสรณคมน์... เพราะถือพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสงฆ์คุณเป็นเที่ยงแท้ จิตรมิได้ผันแปรไป ถือคุณอันอื่นนอกกว่านี้ว่าประเสริฐกว่าพระรัตนไตรยหามิได้เป็นอันขาดทีเดียวจะนี้..."²⁰⁶ และยังมีข้อกำหนดในการรักษาศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 อย่างเข้าใจ มิใช่รักษาตามประเพณีดังมีพระบรมราชโองการว่า "...แต่นี้สืบไปเมื่อนำให้เข้าทูลละอองฯ ข้างหน้าข้างในฝ่ายทหาร พลเรือนทั้งปวง อันอยู่ในราชอาณาจักรให้รู้จักลักษณะศีล 5 ศีล 8 ศีล 10 ให้รู้เนื้อความภาษาไทยในพระบาฬีนั้นจนทุก ๆ ลิกษาบท..."²⁰⁷ ซึ่งในพระบรมราชโองการฉบับเดียวกันนี้ได้อธิบายข้อห้ามในศีลข้อต่าง ๆ อย่างละเอียด

²⁰⁵ สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง...", หน้า 100-103.

²⁰⁶ บัณฑิต, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 35," หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 2 , หน้า 485.

²⁰⁷ เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 36," หน้า 489.

เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติ และยังมีการกำหนดลงโทษแก่ผู้ไม่ปฏิบัติตามพระบรมราชโองการด้วย²⁰⁸ การเน้นให้อาณาประชาราษฎร์รักษา "พุทธธรรม" อย่างแท้จริงนั้น มีเป้าหมายประการหนึ่งคือการรักษา "เกียรติยศ" ของกรุงเทพมหานคร²⁰⁹ เนื่องจากเกรงว่าชาวต่างประเทศที่เข้ามาจะนำเรื่องการนับถือสิ่งที่ไม่ดีไม่งามไปเล่ายังนานาประเทศต่าง ๆ ซึ่งในที่นี้คงหมายถึง "เกียรติยศ" ของกษัตริย์ด้วย และจะเห็นได้ว่า "แขกเมืองนานาประเทศ" มีอิทธิพลต่อแนวคิดเรื่องการมุ่งเน้น "พุทธธรรม" ลงสู่อาณาประชาราษฎร์ และจะปรากฏผลให้เห็นชัดเจนเมื่อมิชชันนารีโปรเตสแตนต์เข้ามามุ่งเผยแพร่คริสต์ศาสนาอย่างจริงจังในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมา

การอบรมจริยธรรมในประเพณีปฏิบัติทางพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นระบบการศึกษาในความหมายของการศึกษาแบบ "อุดมคติ" ตามคติธรรมของพุทธศาสนาแบบหนึ่ง กล่าวคือเป็นการมุ่งสู่ "นิพพาน" การปฏิบัติกิจของพระสงฆ์ในการแสดงธรรมเทศนานั้น เป็นสิ่งนำพาไปสู่นิพพาน ดังปรากฏในพระราชดำริของรัชกาลที่ 1 ในเรื่องนี้ว่า "...โดยดำแต่ให้มีพระธรรมเทศนาแลสดาแดงพระธรรมเทศนา ให้ธรรมเป็นทานนั้น มีผลประเสริฐกว่าสรรพทานทั้งปวง ชื่อว่าให้พระนิพพานเป็นทาน..."²¹⁰ ในหมู่อาณาประชาราษฎร์เองก็คงเชื่อในเรื่องนิพพานซึ่งเป็นอิทธิพลที่ตกทอดจากแนวคิดใน "ไตรภูมิพระร่วง" ที่สอนให้คนบำเพ็ญกุศลกรรมต่าง ๆ เพื่อให้ถึงนิพพาน ดังที่พระราชวรมุนี ได้ตั้งข้อสังเกตเป้าหมายของ "ไตรภูมิพระร่วง" ว่ามีเป้าหมายชัดเจนและมีผลต่อมา โดยที่ "...อิทธิพลในเรื่องนี้ก็มิมาในสังคมไทย อย่างคนสมัยโบราณเขาถวายทานเขาไม่ได้หวังแค่สวรรค์เท่า

²⁰⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 489-496.

²⁰⁹ เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 35," หน้า 486.

"มีแนวคิดเรื่องการเน้น "พุทธธรรม" ในหมู่อาณาประชาราษฎร์จากพระราชกำหนดฉบับเดียวกันนี้ว่า เป็นการยกหลักธรรมของพุทธศาสนาให้เด่นชัดกว่าความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์และการเชื่อมงาย โดยมีพระบรมราชโองการให้ทำลายรูปเคารพ "ศิวลึงค์" ในศาลเทพารักษ์ตามหัวเมืองเขตคามตำบลต่าง ๆ การนับถือ "ศิวลึงค์" กลายเป็น "ความลามกอัปมงคล" ที่ไม่ต้องการให้แขกเมืองนานาประเทศเอาไปเล่าขานต่อไป

²¹⁰ เรื่องเดียวกัน, "กฎหมายพระสงฆ์ มาตรา 1," หน้า 143.

นั่น คำถวายทานเก่า ๆ เขาจะลงท้ายว่านิพพาน ปจโจ โหตุ ขอให้เป็นปัจจัยแก่พระนิพพาน...²¹¹
แนวคิดนี้ปรากฏชัดและแผ่ขยายออกไปในงาน วรรณกรรม"ตลาด"ในสมัยรัตนโกสินทร์ด้วย
โดยเฉพาะงานวรรณกรรมของสุนทรภู่"มหากวีระกุ่มพี"ของสมัยนี้ เช่นตอนจบของเรื่องพระอภัยมณี
ซึ่งพระอภัยมณีออกบวช ได้เทศนาแก่ลูกและเมียว่า

	วิสัยสัตว์สิ้นพิภพล้วนศพผี
ยอมสะสมถมจังหวัดปฐพี	ไพร่ผู้ดีที่เป็นคน ไม่พ้นตาย
<u>พระนิพพานเป็นสุขสิ้นทุกข์ร้อน</u>	เปรียบเหมือนนอนหลับ ไม่ฝันทำนทั้งหลาย
สิ้นฉวิลสิ้นทุกข์เป็นสุขสบาย	มีร่างกายอยู่ที่เหมือนเรือนโรคา ²¹²

การหวังใน"นิพพาน"ของคนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเริ่มมีแนวคิดเปลี่ยนแปลงไปบ้าง
ดังปรากฏแนวคิดในหมู่ผู้นำทางภูมิปัญญา เพราะ"นิพพาน"กลายเป็นเรื่องห่างไกลจากชีวิตประจำวัน
ไม่มีประสบการณ์จริงของผู้บรรลุนิพพาน ตัวอย่างจากงานวรรณกรรมของสุนทรภู่ แม้จะยอมรับว่า
นิพพานควรจะเป็นยอดปรารถนา แต่สำหรับมนุษย์ส่วนมากแล้วสิ่งที่ปรารถนากันก็คือความสุขสบายใน
โลกนี้เท่านั้น²¹³ และจะเห็นว่าความคิดที่แสดงออกในงานวรรณกรรมส่วนใหญ่จึงเป็นสิ่งที่ป็นจริงคือ
ชีวิตในโลกที่มีความไม่แน่นอนอันเนื่องมาจากบุญกรรมเป็นเครื่องกำหนด ความคิดเช่นนี้คงไม่แปลก
นักเพราะปรากฏในหมู่ชนชั้นนำของสังคมตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์แล้ว จะเห็นได้จากแนวคิดใน
"ไตรโลกวิดิฉยภควา" ที่รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระบรมราชโองการให้แต่งตั้งปีเริ่มแรกสถาปนากรุง
รัตนโกสินทร์ (ต่อมาใน พ.ศ.2345 รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯให้พญาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่ง

²¹¹พระราชวรมณี, ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย (กรุงเทพมหานคร : ชุมชน
ศึกษาพุทธศาสตร์และประเพณี มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2526) หน้า 22.

²¹²สุนทรภู่, พระอภัยมณี ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : แพร่พิทยา,
2513) หน้า 1272.

²¹³สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า
283-284.

ไตรโลกวิจิตรยุคใหม่)²¹⁴ จากข้อสังเกตของพระราชวรมุนีได้ชี้ให้เห็นว่า "ไตรภูมิโลกวิจิตรยุค
 ใหม่นี้ มีแนวประพันธ์และข้อปลีกย่อยแตกต่างจาก "ไตรภูมิพระร่วง" โดยเฉพาะเรื่องนิพพาน ซึ่งไม่มี
 การเน้นอย่างเด่นชัดใน "ไตรภูมิโลกวิจิตรยุคใหม่" ส่วนใหญ่จะสื่อคติการดำเนินชีวิตในภพภูมิ คือยังคง
 เวียนว่ายอยู่ในความเป็นอนิจจัง ข้อสังเกตนี้สอดคล้องกับการศึกษาของสายชล วรรณรัตน์ ที่วิเคราะห์
 ลักษณะคำสอนใน "ไตรภูมิโลกวิจิตรยุคใหม่" ว่า ได้เน้นความสำเร็จทางจิต ซึ่งอาจจะทำได้ในชาตินี้
 อันทำให้จุดหมายปลายทางของชีวิตหันมาอยู่ในโลกนี้มากขึ้น ด้วยเหตุนี้จึงจบเรื่องลงด้วย "วิสุทธิกถา"
 (ตรงกับ "นิพพานกถา" ใน "ไตรภูมิพระร่วง") ซึ่งได้อธิบาย "ทางปฏิบัติขจัดสังสารทุกข์" ในชาตินี้
 โดยละเอียด²¹⁵

ไม่มีหลักฐานที่ชัดเจนเพื่อยืนยันความคิดของสามัญชนทั่วไปในเรื่องการเข้าใจถึง "นิพพาน"
 แต่โดยลักษณะการปฏิบัติทางศาสนาแล้ว สามัญชนคงมุ่งหวังเป้าหมายนิพพานตามความเชื่อในคำ
 สอนที่ถ่ายทอดกันมา ดังเช่นการทำบุญ ฟังธรรมเทศนา และการถวายทานอื่น ๆ สามัญชนโดยทั่วไป
 จะได้รับการอบรมทางศีลธรรมผ่านพิธีกรรมทางศาสนาเหล่านี้ แต่อย่างไรก็ตาม มีความเปลี่ยนแปลง
 ความเชื่อในเรื่องนี้ที่ลดความหวังในเป้าหมายสูงสุดตามคำสอนไปบ้าง สะท้อนให้เห็นจากความเชื่อใน
 พิธีกรรมบางอย่างเช่นประเพณีการฟังเทศน์มหาชาติซึ่งแต่เดิมเชื่อกันว่าหากสามารถฟังเทศน์มหาชาติ
 ทั้ง 13 กัณฑ์จบในวันเดียวจะได้ผลานิสงฆ์มากเพื่อหวังจะได้ไปสู่นิพพาน แต่แนวคิดในสมัยต้น
 รัตนโกสินทร์แสดงให้เห็นว่า การปฏิบัติอย่างเดียวกันก็เพื่อหวังจะได้พบพระศรีอารีย์ในอนาคต ดังข้อ
 ความปรากฏใน "กฎหมายพระสงฆ์มาตรา 1" ว่า "...ทุกวันนี้สัตว์ทั้งปวงตั้งใจทำกุศลสิ่งใดตรวจน้ำ
 ปรารณาจะภพบพระพุทธรูป สมเด็จพระศรีอารีย์เมตไตรยเจ้า, ๆ ก็ตรัสสั่งมาแก่พระมาโดยเทวด
 เจ้าว่า ให้มุ่งสัตว์ทั้งปวงเคารพฟังพระมหาเวศสันดรชาฎก อันประดับด้วยพระคาถาพันหนึ่งนั้นจึงจะได้
 ภพบพระองค์ในอนาคต..."²¹⁶ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวนี้ในส่วนหนึ่งสะท้อนให้เห็นว่าความคิดเรื่อง "นิพพาน"

²¹⁴ สมเด็จพระญาณสังวรราชนานูภาพ, "กถามุข," ใน เสฐียรโกเศศ, เล่าเรื่องใน
 ไตรภูมิ (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, 2515) หน้า 6.

²¹⁵ โปรดดูรายละเอียดใน สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...",
 หน้า 110-114.

²¹⁶ บรัดเล, "กฎหมายพระสงฆ์มาตรา 1," หนังสือเรื่องกฎหมาย เล่ม 2, หน้า 144.

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ไม่ใช่จุดหมายอย่างเด่นชัด นอกจากความปรารถนาจะได้ขึ้นสวรรค์ และมีโอกาสมีชีวิตที่มีความสุขในชาตินี้มากกว่า ดังปรากฏแนวคิดตอนหนึ่งใน "นิราศสุพรรณ" ของสุนทรภู่ ว่า

ยังไปไม่พ้นภพ	สงสาร
ขอปะพระศรีอารีย์	อีกห้า
ทราบถึงซึ่งพระนิพพาน	กายภาค หน้าเอย
ขอสุขทุกข์โศกเศร้า	สิ่งร้ายหายสูญ ²¹⁷

ดังนั้น จึงอาจสรุปได้ว่าระบบการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นระบบการศึกษา "แมนโบราณ" ที่อาศัยวัดเป็นศูนย์กลางของการศึกษา เน้นการอ่านออกเขียนได้เป็นสำคัญ ส่วนการศึกษาริชาตเฉพาะนอกเหนือจากนั้นเป็นการถ่ายทอดในสำนักผู้เชี่ยวชาญหรือในตระกูลของตน และยังมีการศึกษาอีกแบบหนึ่งที่มีผลต่อแนวคิดของผู้คนในสังคม นั่นคือการศึกษาที่ผ่านมาทางกฎหมาย ความเชื่อ พิธีกรรม และประเพณีปฏิบัติ เพราะเป็นการถ่ายทอดโลกทัศน์ จากชนรุ่นหนึ่งไปสู่ชนอีกรุ่นหนึ่งเช่นกัน ยิ่งในสมัยที่การศึกษาเพื่ออาชีพยังไม่มีความจำเป็นมากนัก การที่ผู้คนได้รับการศึกษาแบบ "อุดมคติ" เพื่อนำไปใช้ในชีวิตประจำวันน่าจะมีความสำคัญมากกว่า แต่อย่างไรก็ดี ในระบบการศึกษาดังกล่าวนี้มีแนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงปรากฏใน "แบบเรียน" และคำสอนที่มุ่งหวังความสุขของชีวิตในโลกนี้มากกว่าการมุ่งหวังในโลกหน้าหรือการหวังใน "นิพพาน" เนื่องจากเกิดแนวความคิด "กระดุมพี" ในสังคมในหมู่ชนชั้นผู้ปกครองและสามัญชนส่วนหนึ่ง ดังสะท้อนให้เห็นจากหนังสือ "ประดุม ก กาหัดอ่าน" ที่มีแนวคิดนี้ในคำสั่งสอนอย่างชัดเจน²¹⁸

ข้อที่ควรพิจารณาในระบบการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือ โอกาสของผู้รับการศึกษา ซึ่งจะเห็นได้ว่าเชื้อสายของชนชั้นผู้ปกครองมีโอกาสได้รับการศึกษาอย่างครบถ้วนกว่าสามัญชน

²¹⁷อ้างจาก สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า 283.

²¹⁸นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 266-267.

มาก เพราะมีความพร้อมแทบทุกด้าน และ "...ตามราชประเพณีมาแต่โบราณ การศึกษาของเจ้านาย ซึ่งเป็นพระราชโอรส และพระราชธิดากวอดขึ้นยิ่งกว่าบุคคลจำพวกอื่น..."²¹⁹ หรือในหม่อมขุนนาง แม้ว่าการศึกษาอักษรวิจิตรจะไม่ลึกซึ้ง แต่ก็ยังมีโอกาสศึกษาวิชาเฉพาะจากครอบครัวและ ประสพการณ์ส่วนตัว อย่างเช่นสมเด็จพระเจ้าพระยาพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์²²⁰ ที่สามารถศึกษาวิชาเฉพาะจากบิดาและประสพการณ์การติดต่อสัมพันธ์กับชาวต่างประเทศของครอบครัว เมื่อสภาวะทาง เศรษฐกิจและสังคมได้เปลี่ยนแปลงไป ได้เกิดค่านิยมทางการศึกษาในหมู่ชนชั้นปกครองมากขึ้นกว่า สมัยก่อน ๆ ที่ผ่านมา²²¹ ซึ่งไม่ใช่การศึกษาอักษรวิจิตรเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึง "ศาสตร์" ใหม่ ๆ จาก ตะวันตกที่เข้ามาในระชะนั้นด้วย ในที่นี้คงจะสันคลอนค่านิยมทางการศึกษาในสมัยโบราณที่ถือว่า "ความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาคือความรู้อันสูงสุด" และมโนทัศน์ทางการศึกษาที่ว่า "การศึกษาคือการถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรม"²²² ในระดับหนึ่งด้วย เพราะเริ่มมีการศึกษาเพื่อรองรับกับการเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจ สังคม รวมทั้งการปรับตัวด้านการเมืองการปกครอง ซึ่งถึงแม้ว่าจะยังไม่ขยายวงกว้าง²²³ แต่หากเริ่มที่ชนชั้นผู้ปกครองแล้วย่อมมีผลต่อการสร้างโลกทัศน์และค่านิยมใหม่สู่สามัญชน ในขณะนั้น ไม่มากก็น้อย

²¹⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ, เรื่องก่อนประวัติศาสตร์..., หน้า 184.

²²⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ, ประวัติสมเด็จพระเจ้าพระยาพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์เมื่อก่อน เป็นข้าสำเร็จราชการแผ่นดิน, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลโทพระยาธำรงราชพลขันธ์ (คอน บุนนาค) ร.น. (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2493) หน้า 3.

²²¹ พินาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคม ไทย..., หน้า 64.

²²² สมบูรณ์ พรธนาภพ, ประวัติและปรัชญาการศึกษาไทย (กรุงเทพมหานคร : ทิพย์อักษรการพิมพ์, 2524) หน้า 41.

²²³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 91-92.

รูปแบบของความรู้ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่าระบบการศึกษาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงเป็นระบบการศึกษา "แผนโบราณ" ที่มีวัดหรือสถาบันของสงฆ์มีบทบาทและอิทธิพลสำคัญต่อการถ่ายทอด "ความรู้" ในสังคม ดังนั้น รูปแบบของความรู้จึงเป็นรูปแบบที่อยู่ในกรอบแนวคิดของศาสนา ซึ่งอาจจำแนกได้ 2 ลักษณะคือรูปแบบของความรู้เกี่ยวกับอุดมการณ์หรือโลกทัศน์ทั้งหมดเกี่ยวกับโลก สังคม และชีวิตมนุษย์ และอีกลักษณะหนึ่งคือรูปแบบของความรู้เกี่ยวกับวิธีการผลิตหรือวิชาชีพเฉพาะ รูปแบบของความรู้ที่เป็น "โลกทัศน์" ของสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัด จาก "ไตรภูมิพระร่วง" และ "ไตรภูมิโลกวิณีจยกถา" ซึ่งรัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งขึ้นใหม่ เนื้อหาที่เป็นความรู้ในหนังสือสำคัญทั้งสองนี้ เป็นความรู้ของคนสมัยก่อนที่พยายามจะรู้เรื่องการสร้างโลก เรื่องภูมิศาสตร์ เรื่องภายหลังจากความตาย และเรื่องอื่น ๆ ที่ลึกลับลึกซึ้ง จึงเป็นความรู้ของคนในสมัยนั้นได้ประมวลขึ้นไว้²²⁴ และถึงแม้ว่าในการแต่งและปรับปรุง "ไตรภูมิโลกวิณีจยกถา" จะไม่ได้กล่าวอ้างถึง "ไตรภูมิพระร่วง" ของพญาสีไท²²⁵ แต่ก็มีเนื้อหาเช่นเดียวกัน อีกทั้งการปรับปรุงฉบับที่สอง (พ.ศ.2345) ยังมีเป้าหมายที่จะให้ผู้อ่านและผู้ฟังเข้าใจลึกซึ้งเพื่อนำไปปฏิบัติได้ ดังมีพระราชปรารภในบานแพนกว่า "...ที่โหนยังเป็นสิ่งเขปกถาย่นย่ออยู่นั้น แต่งเพิ่มเติมเข้าให้พิสดาร จะได้เป็นธรรมทานอันล้ำเลิศประเสริฐ เป็นที่เกิดกองการกุศลให้สำเร็จผลประโยชน์แก่ผู้อ่านและผู้ฟังนั้นเป็นอันมากกว่ามาก..."²²⁶ ดังนั้น "ไตรภูมิ" ทั้งสองชุดนี้จึงเป็นหลักฐานของรูปแบบความรู้ที่อธิบาย "โลกทัศน์" ของ

²²⁴ เสวีร โกเศศ, เล่าเรื่องใน ไตรภูมิ (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, 2515) หน้า 17.

²²⁵ สมเด็จพระยาदारงราชานุภาพ, "กถามุข," หน้า 7.

²²⁶ พระยาธรรมปริชา (แก้ว), "คำปรารภ (บานแพนกา)," ไตรภูมิโลกวิณีจยกถา ฉบับที่ 2, เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2520) หน้า 3.

สังคมไทยสมัยก่อนอย่างเป็นระบบ* และเป็นความรู้ของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นก่อนที่จะถูกทำลายด้วยเหตุผลหรือการอธิบายแบบวิทยาศาสตร์ จากการศึกษาของ เกรก เจ. เรโนลด์ ได้ชี้ให้เห็นว่า แม้ว่าสังคมไทยจะเข้าสู่ยุคเผชิญหน้ากับความคิดใหม่ แต่แนวความคิดแบบ "ไตรภูมิ" ก็มีได้หมดความหมายไป และกลับได้รับการอธิบายให้กว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้น²²⁷

ความรู้ที่ปรากฏใน "ไตรภูมิ" จำแนกได้ 3 ส่วนที่สำคัญคือ ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลวิทยาและธรรมชาติ ความรู้เกี่ยวกับรัฐและสังคม และความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตของมนุษย์ ซึ่งความรู้ทั้งสามส่วนนี้เป็น การรวมความจากคัมภีร์อรรถกถาของพุทธศาสนาที่เป็นคัมภีร์ชั้นรอง มาอธิบายเรื่องของโลกคือโลกียะ ไม่ใช่เรื่องโลกุตระคืออยู่เหนือหรือพ้นโลกนี้ไป²²⁸ และการอธิบายนี้มีจุดประสงค์ดังพระราชปราชญ์ของรัชกาลที่ 1 ว่า

....เพื่อให้สาธุชนทั้งปวงได้รับพระราชทานฟังแล้วจะให้งังเกิดความเลื่อมใสในพระบรมพุทธรศาสนาอันประการ ๑ จะให้งังเกิดความสังเวชว่าสังขารธรรมทั้งปวงนี้บังเกิดขึ้นแล้วก็มิแต่ความฉิบหายเป็นเบื้องหน้า แม้ว่าพื้นพสุธาที่ย่อมรู้ฉิบหายไปไม่ยั่งยืน จะให้งังเกิดความสังเวชดังนี้

*พระราชวรมุณี ได้ให้ข้อสังเกตว่า แนวความคิดใน "ไตรภูมิพระร่วง" น่าจะเป็นแนวคิดของคนในสังคมที่รู้และเชื่อเรื่องนี้มาก่อนแล้ว พญาสิทธิเพียงแต่ทรงเสริมให้แน่นเข้า โดยรวบรวมเรียบเรียงเป็นทางวิชาการ หรือเป็นผู้กระทำให้กระแสดความคิดที่เป็นมาอยู่แล้วให้ชัดเจน เข้มคมขึ้น โปรดดู พระราชวรมุณี, ไตรภูมิพระร่วง : อิททิพลต่อสังคมไทย, หน้า 40-41. และสมบัติ จันทรวงศ์ โดยย้าให้เห็นว่าผู้นิพนธ์ ไตรภูมิพระร่วง มิได้กระทำไปโดยละเอียดกับสภาพปัญหาทางการเมือง การปกครอง ความเป็นอยู่หรือความเชื่อต่อทางศาสนาที่แพร่หลายใน สังคมขณะนั้นแต่ประการใด โปรดดู สมบัติ จันทรวงศ์, "พระยาจักรพรรดิราชในไตรภูมิพระร่วง : ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับความหมายทางการเมือง," ใน ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า 90-105.

²²⁷Craig J. Reynolds, "Buddhist Cosmography in Thai History, with Special Reference to Nineteenth-Century Culture Change," Journal of Asian Studies 2 (February 1976) : 211.

²²⁸เสฐียรโกเศศ, เล่าเรื่องในไตรภูมิ, หน้า 18.

... 229

ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลวิทยาและธรรมชาติ เป็นเรื่องเกี่ยวกับกำเนิดของจักรวาล โลกมนุษย์ และปรากฏการณ์ธรรมชาติ โดยเป็นการอธิบายผ่านคติความเชื่อทางพุทธศาสนาที่มองสสารออกเป็น สองรูปคือกายและจิต หมายถึงการพิจารณารูปที่หยาบและรูปที่ละเอียด²³⁰ ทั้งสองส่วนนี้จะ เป็นสิ่ง กำหนดสภาวะที่เป็นที่อยู่ของสิ่งมีชีวิตตามการแบ่งจักรวาลออกเป็นสามภูมิคือ กามภูมิ รูปภูมิ และ อรูปภูมิ²³¹ ซึ่งเป็นระดับของกายหรือวัตถุและจิตที่สูงขึ้นไป แต่ทั้งสามภูมิยังเป็นสภาวะความเป็นอยู่ที่ เวียนว่ายตายเกิด เพราะสิ่งสูงสุดพ้นจากภูมิทั้งสามคือภาวะนิพพาน อันเป็นการละทิ้งทั้งกายและจิต

ใน "ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา" ไม่ได้กล่าวถึงกำเนิดของจักรวาลโดยตรง แต่สื่อว่ามีอยู่และไม่ อาจวัดได้ ดังพุทธปฏิภาที่ตรัสเทศนาถึงธรรมชาติอันหาที่สุดมิได้ว่า "...จักกภาพ จักรวาลนี้ก็มากกว่ามาก หาที่สุดบมิได้ประการ ๑..."²³² และจักรวาลมีการดับสูญ ซึ่งในส่วนนี้ได้แสดงถึงแนวคิดเรื่องเวลาแบบ "ไตรภูมิ" เนื่องจากแต่ละจักรวาลจะดับสูญเมื่อตั้งอยู่ได้ 64 อันตรากัลป์ โดยอธิบายเรื่องเวลาไว้ดังนี้

...จึงมีคำโบราณจารย์วิสันนาว่า อายุแห่งมนุษย์ที่น้อยมีประมาณ ๑๐ ปี เมื่อเจริญขึ้นไปโดย ลำดับ ๆ กำหนดร้อยปีขึ้นปีหนึ่ง ๆ ค่อยมากขึ้น ๓๖๐ เท่าอายุขึ้นได้สองร้อย ๑ แล้วแลลดลงมา โดยลำดับ ๆ กำหนดร้อยปีลดลงปีหนึ่ง ๆ ลดลงไป๓๖๐ เท่าอายุมนุษย์มีประมาณ ๑๐ ปี กาลอันนานกว่านานถึงเพียงนี้ เรียกว่าอันตรากัลป์หนึ่ง กำหนดกาลอันนานอย่างนี้ได้ ๖๔ ครั้ง

²²⁹พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 2

²³⁰วราณี ไอสดารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475," หน้า 10.

²³¹โปรดดูรายละเอียดใน เสฐียรโกเศศ, เล่าเรื่องในไตรภูมิ, หน้า 10-15. พระราชวรมณี, ไตรภูมิพระร่วง : อิทธิพลต่อสังคมไทย, หน้า 13-17.

²³²พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 40.

แล้ว ก็เรียกว่า ๖๔ อันตรากลับเป็นกำหนดกาลสองไขยกลับหนึ่ง....²³³

ดังนั้น ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลและเวลาจึงไม่ใช่ความรู้"จริง"ตามประสบการณ์ และเป็นสิ่ง
อยู่นอกเหนือการรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสของมนุษย์ ความรู้ดังกล่าวนี้เชื่อว่ามีอยู่และดำรงแล้ว ก็
สามารถเข้าถึงได้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้จะเห็นได้ว่า ความเชื่อเรื่องจักรวาลและเวลาแบบ
"ไตรภูมิ" ยังคงมีอยู่ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารของรัชกาลที่ 1 เกี่ยวกับเรื่องเวลา²³⁴และมีพระปจดา
ของกรมพระราชวังบวรมหาดิศพลเสพ ในสมัยรัชกาลที่ 3 ที่ว่า "ว่าด้วยภิกษุทำสังฆเภทกรรมไปตกใน
อเวจีมหานรกสิ้นกัลปหนึ่งพันทุกษ์ คือกัลปอย่างไร" และ "ว่าด้วยพระอริยมต ไตรยะจะมาตรัสในโลกนี้
กำหนดกาลนานเท่าไร"²³⁵ ถึงแม้ว่าพระปจดาของกรมพระราชวังบวรศกดิพลเสพ จะแสดงถึงข้อสงสัย
เรื่องเวลาแบบ"ไตรภูมิ" ซึ่งเป็นร่องรอยการเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาของชนชั้นผู้ปกครอง แต่ความรู้เรื่อง
จักรวาลและเวลายังคงมีพื้นฐานสำคัญอยู่ที่รูปแบบความรู้แบบ"ไตรภูมิ"ที่พระสงฆ์ (ราชาคณะ) เป็น
แหล่งอธิบายความรู้นี้อยู่²³⁶ ขณะที่ชนชั้นผู้ปกครอง"พ่อค้า"เริ่มตั้งข้อสงสัยรูปแบบของความรู้ที่ไม่อาจ
เข้าถึงได้ด้วยประสาทสัมผัส เนื่องจากเกิดแนวคิดเหตุผลนิยมที่ปรากฏเด่นชัดขึ้น แต่เป็นที่สังเกตว่า

²³³เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

²³⁴โบราณคดีสโมสร, "พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 1," พระราชพงศาวดารในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์
ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 จนถึงรัชกาลที่ ๕, พระราชพงศาวดารของรัชกาลที่ 1 ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับความรู้
ใน "ไตรภูมิ" และความเชื่อเรื่องเวลา เช่น "ว่าด้วยกำหนดอายุสัตว์ในอเวจีมหานรก อันตรากลับและ
โทษกินของสงฆ์" "ว่าด้วยลักษณะแสนกัลปบารมีและบาปกรรมแห่งพระองค์สิมาล" หรือ "ว่าด้วย
พระเจ้าสร้างบารมีกำหนดสองไขย แสนกัลป แลพระสาวกสร้างพระบารมีกำหนดแสนกัลปนั้นกำหนด
อย่างไร" เป็นต้น

²³⁵เรื่องเดียวกัน, "พระราชพงศาวดารกรมพระราชวังบวรมหาดิศพลเสพ," หน้า 267.

²³⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 268-278.

พื้นฐานของความรู้ยังคงมาจากอรรถกถาซึ่งไม่ไข่แก่นความคิดในพระไตรปิฎก* และแหล่งความรู้คือสถาบันสงฆ์ ซึ่งเป็น "ชนชั้น" ที่ได้รับผลกระทบจากสภาวะการเปลี่ยนแปลงทางการค้า (ที่เป็นเช่นเดียวกับประสบการณ์ของชนชั้นผู้ปกครอง "พ่อค้า") น้อยมาก

จากความรู้เกี่ยวกับจักรวาลเช่นนี้ มีผลสะท้อนต่อความรู้ทางภูมิศาสตร์ ซึ่งเป็นภูมิศาสตร์ที่อยู่นอกเหนือการรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสของมนุษย์เช่นเดียวกัน ดังปรากฏใน "ปฐมปริงเฉท" "ทุติยปริงเฉท" และตอนต้นของ "ตติยปริงเฉท" ส่วนที่ 1 ที่ปกดา ใน "ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา" ซึ่งจะกล่าวถึงภูมิศาสตร์ของจักรวาลหรือโลกและปรากฏการณ์ทางธรรมชาติอย่างละเอียด²³⁷ แนวคิดจาก "ไตรภูมิ" มองสัณฐานของโลกในลักษณะแบน "...แลพื้นปฐพีนี้ เมื่อแรกตั้งขึ้นนั้นปรากฏเปรียบประดุจใบอุบลอันลอยอยู่เหนือหลังน้ำ...ทรงสัณฐานนั้นประดุจพื้นเบื้องหน้าแห่งมรุปายาสอันปราศจากน้ำ..."²³⁸ และมองจักรวาลหรือแนวคิดเกี่ยวกับโลกว่ามีสัณฐานกลมเหมือนจักรรถและกงเกวียน ซึ่งในจักรวาลแต่ละจักรวาลนั้นมีอรรดาธิบายไว้ว่า

...มีเขาพระเมรุราชประดิษฐานอยู่ท่ามกลาง มีเขาสัตตบริภัณฑ์ ๗ ชั้น ล้อมรอบเขาพระเมรุ มีทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ตั้งในทิศทั้ง ๔ แห่งเขาพระเมรุ มีทวีปน้อย ๒๐๐๐ แวดล้อม ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ มีเขาจักรวาลรอบนอกนี้แลเรียกว่าโลกชาติอันหนึ่ง ในจักรวาลนี้มีพระจันทร์ พระอาทิตย์ มีดาวดึงส์พิภพแลอสุรพิภพ มีนรกใหญ่ ๘ ชุม และอุสุทนรก ๑๒๘ ชุม มียมโลกิยนรกเป็นบริวาร

*คำวิชันษาของพระราชาคณะครั้งนี้ เป็นการอธิบายโดยยกความรู้เกี่ยวกับเรื่องเวลาที่ปรากฏใน "ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา" มาเป็นข้อยืนยัน ซึ่งความรู้ดังกล่าวนี้เป็นอรรดาธิบายที่อยู่นอกเหนือพระไตรปิฎก (ตามการวิจารณ์ของผู้นำหัวก้าวหน้าในสมัยนั้น) อันเป็นแหล่งความรู้แหล่งเดียวที่สามารถตอบ ปุจฉาที่ตั้งขึ้นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้

²³⁷โปรดดูรายละเอียดใน พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 56-155. และดูคำอธิบายภูมิศาสตร์ของ "ไตรภูมิ" บางลักษณะในประเสริฐ ณ. นคร, "ภูมิศาสตร์ในไตรภูมิพระร่วง," สารัตถคดีประเสริฐ ณ. นคร (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, 2527) หน้า 141-146.

²³⁸พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 58.

ล้อมรอบนอก... 239

ดังนั้น ในแนวคิดแบบ "ไตรภูมิ" ได้ให้ความสำคัญกับโลกเป็นศูนย์กลางในจักรวาล ซึ่งแนวคิดนี้เริ่มเปลี่ยนแปลงไปบ้างในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และมีการปฏิเสธจากปัญญาชนในชนชั้นผู้ปกครองอย่างเด่นชัดในสมัยรัชกาลที่ 4 นั่นคือการพยายามอธิบายความรู้ใหม่ในหนังสือ "แสดงกิจจานุกิจ" ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) อีกทั้งความรู้ทางภูมิศาสตร์แบบ "ไตรภูมิ" ยังถูกทำลายจากแนวคิดระดมพิชิตด้วย ดังข้อวิเคราะห์ของ ศ.ดร.นิธิ ที่เสนอแนวคิดจากงานวรรณกรรมในยุคร่วมสมัย เช่น ใน "พระอภัยมณี" งานวรรณกรรมชิ้นเอกของสุนทรภู่ ที่เนื้อหาภารกิจเกี่ยวข้องกับทะเลใน โลกของความเป็นจริง²⁴⁰ มากกว่าทะเลหรือมหาสมุทรใน "ไตรภูมิ" แม้แต่การกล่าวถึงป่าในงานวรรณกรรมชิ้นอื่นก็เป็นป่าตามความเป็นจริงที่ให้เป็นแหล่งพัก่อนแสวงหาความรื่นรมย์มากกว่าป่าในโลกนิยายแบบป่าหิมพานต์ เป็นต้น

ความรู้เกี่ยวกับโลกมนุษย์ใน "ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา" ถือว่าโลกมนุษย์เกิดขึ้นก่อนเทวโลก และให้ความสำคัญกับดินแดนที่ตั้งของ "พระรัตนบัลลังก์" คือสถานที่ถือกำเนิดของพุทธศาสนา จากนั้นจึงอธิบายถึงการกำเนิดของสรรพสิ่งต่าง ๆ เป็นลำดับ โดยได้ให้ความสำคัญกับมนุษย์อย่างมาก โดยได้กล่าวถึงการเกิดมนุษย์ซึ่งมาจากพรหมที่ "สิ้นอายุ สิ้นบุญ" มาบังเกิดยังมนุษย์โลกและมีลักษณะเป็น "ทิพย์" แต่ต่อมาความเป็นทิพย์ได้เสื่อมสลายลงเพราะจิตเกิดอกุศล มีคัมภีร์ มีความโลภ มนุษย์ต้องต่อสู้ดิ้นรน เป็นสภาพของสังคมที่มีชนชั้น มีการปกครอง ความเจริญ และความพินาศของโลก สรรพสิ่งตามแนวคิดนี้เกิดจากกุศลและอกุศล ดังความที่ว่า "...แท้จริงภาวนาโลกนั้นเมื่อแรกจะตั้งก็ตั้งด้วยกำลังบุญแห่งสัตว์ทั้งหลาย แต่บรรดาที่ใกล้จะจุติลงมาบังเกิดนั้น... ครั้นถึงวาระจะฉิบหายก็ฉิบหายด้วยกำลังบาปแห่งสัตว์ทั้งหลายนั่นเอง จะเป็นอื่นหาบมิได้ อกุศลแห่งสัตว์นั่นเองเป็นมูลเหตุให้ภาวนาโลกฉิบหาย..."²⁴¹ และในลักษณะความเจริญและความพินาศของโลกนั้นยังขึ้นอยู่กับระดับอายุของมนุษย์ซึ่งเกิด

²³⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 104-105.

²⁴⁰นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 258-259.

²⁴¹พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 1 : 82.

จากปัจจัยเดียวกันคือ "...นักปราชญ์ทั้งหลายพึงสันนิษฐานว่ากาลเมื่อสัตว์ทั้งหลายมีอายุจำเริญขึ้นนั้น ด้วยอานุภาพแห่งกุศลสุจริต เมื่อตอนน้อยลงนั้นด้อยลงด้วยอานุภาพแห่งกุศลสุจริต..."²⁴²

ดังนั้น รูปแบบของความรู้เกี่ยวกับจักรวาลและธรรมชาติ ส่วนหนึ่งเป็นความเชื่อที่อยู่นอกเหนือการรับรู้เชิงประจักษ์ของมนุษย์ ในขณะที่เดียวกัน การอธิบายถึงการเกิด-ดับของโลกและจักรวาลนั้นก็เนื่องจากบุญ-บาปที่เกิดจากพฤติกรรมดี-ชั่ว ของมนุษย์เป็นหลัก ซึ่งเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงความดีเป็นมาและความเป็นไปของจักรวาล โลก และธรรมชาติว่าขึ้นอยู่กับกระทำของมนุษย์มากกว่าการถูกกำหนดจากอำนาจที่อยู่เหนือโลกหรือเทพเจ้าสูงสุด แต่กระนั้นก็ดี บุญ-บาป ของมนุษย์เป็นสิ่งที่กำหนด "กรรม" ที่มีผลตกทอดต่อมนุษย์ในระบบเวียนว่ายตายเกิด ในจักรวาลนี้ด้วย ซึ่งยังเป็นความเชื่อที่เด่นชัดของสังคมสมัยนี้

ความรู้เกี่ยวกับรัฐและสังคมใน "ไตรภูมิโลกวิณีจยยกถา" เป็นเรื่องสืบเนื่องจากกำเนิดของมนุษย์และการอยู่รวมกันเป็นสังคมภายหลังที่มนุษย์ได้สูญเสียความเป็นทิพย์แล้ว ซึ่งต่อมาเกิดความจำเป็นต้องมีรัฐเนื่องจากมนุษย์มีจิตที่เต็มไปด้วยกิเลส ราคะ โทสะ และโมหะ ก่อให้เกิดความวิบัติ การทะเลาะเบาะแว้ง และมีความเดือดร้อนในสังคม มนุษย์จึงได้ประชุมพร้อมปรึกษากัน เพื่อที่จะ "ชวนชวายหาซึ่งท้าวพระยาผู้เป็นใหญ่" สำหรับเป็นผู้นำกล่าว ปราบปรามให้เกิดความสงบสุขในสังคม โดยคนในสังคมจะตอบแทนการควบคุมดูแลที่ได้รับจากท้าวพระยาผู้เป็นใหญ่นั้นเป็นส่วนจากผลผลิต "สิบลดหนึ่ง" ทุก ๆ ปี จากนั้น "...จึงชักชวนกันไปสืบเสาะเที่ยวแสวงหานุคคลที่ประกอบด้วยสติปัญญา ที่ควรจะตั้งไว้ในที่เป็นพระยาครอบครองไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวงนั้น..."²⁴³ แนวคิดนี้เป็นที่มาของ กษัตริย์และผู้ปกครองในสังคมมนุษย์ ซึ่งใน "ไตรภูมิโลกวิณีจยยกถา" ได้เน้นให้เห็นว่าผู้ที่จะเป็นผู้ปกครองนี้คือพระโพธิสัตว์ผู้ "ทรงพระรูปพระโอมอันงามโดยพิเศษแปลกประหลาดกว่าสัตว์ทั้งปวงควรจะทัศนากการ...แล้วก็ประกอบด้วยศึกษานุภาพมากยิ่งนัก บริบูรณ์ด้วยปัญญาปริชาลดาด อาจสามารถข่มจีนุคคลผู้กระทำผิดและยกย่องสรรเสริญบุคคลผู้กระทำชอบ..."²⁴⁴

²⁴²เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

²⁴³เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

²⁴⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

พระโพธิสัตว์ได้รับการอาราธนาจากชนทั้งหลายให้เป็นผู้ปกครองภายใต้ลักษณะสำคัญสามประการคือ เป็นมหาสมมติ หมายถึงการยกให้เป็นผู้ปกครอง (อธิปัตติ) เป็นขัตติยะ หมายถึงเป็นใหญ่ในที่นา และเป็นราชา หมายถึงเป็นผู้ยังความยินดีแก่มหาชนด้วยทศพิธราชธรรม กษัตริย์ผู้ปกครองต่อมาก็คือเชื้อสายของพระโพธิสัตว์ดังความว่า "...ตกว่าพระบรมโพธิสัตว์นี้ได้เป็นพระยาในต้นกัปป์เป็นเดิมเกิดแห่งขัตติยะตระกูลทั้งปวงในภัททกัปป์อันนี้..."²⁴⁵ มีอำนาจในการแต่งตั้งพระยาอุปราช เสนาบดี การจัดเตรียมสรรพาวุธ และกองทัพป้องกันข้าศึก จัดตั้งข้าราชการบริหารเป็นผู้รับใช้กษัตริย์เพื่อให้พันธกิจของกษัตริย์สำเร็จลง รัฐหรือผู้ปกครองตามอุดมคตินี้คือผู้นำทางมหาชนทั้งปวงไปสู่นิพพาน ซึ่งเป็นพันธกิจของกษัตริย์ที่ต้อง "...พระราชทานซึ่งโอวาทานุสาสน์สั่งสอนสัตว์โลกให้รู้ผิดแลชอบ คุณแลโทษแลบาป ทรงพระการุญภาพ ชี้แจงแสดงให้เห็นทางสวรรค์ทางนิพพานเปรียบปานประดุจเป็นจักษุแห่งสัตว์โลก..."²⁴⁶ การเน้นบทบาทของรัฐดังกล่าวปรากฏอย่างเด่นชัดในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทั้งจากพระราชกรณียกิจหลายประการ และการเสริมคำอธิบายอุดมคติของรัฐตามแนวคิดพระโพธิสัตว์ตั้งแต่แรกสถาปนาราชวงศ์จักรี

ความรู้เกี่ยวกับชนชั้นในสังคมนั้น มีการอธิบายว่าเป็นการแบ่งตามหน้าที่และอาชีพ ซึ่งถูกกำหนดจากกิเลส ได้แก่ พราหมณ์ เวสสา สุทธา และขัตติยะ²⁴⁷ การแบ่งกลุ่มคนใน "ไตรภูมิ" จะแตกต่างจากแนวคิดของการแบ่งวรรณะทั้งสี่ในสังคมอินเดีย โดยเฉพาะการเน้น "ขัตติยะ" คือกษัตริย์ให้มีความสำคัญทั้งในด้านหน้าที่และบทบาทมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ อีกทั้งความเป็นกษัตริย์นั้นเป็นกษัตริย์ในคติแบบพุทธศาสนามากกว่าความเป็น "เทวะ" ตามคติศาสนาพราหมณ์ นั่นคือผู้เป็นกษัตริย์จะเป็นทั้งผู้มีอำนาจทางการเมืองและเป็นผู้ทรงธรรมอันประเสริฐ โดยมีรากฐานอยู่บนความเชื่อในเรื่อง อำนาจ

²⁴⁵เรื่องเดียวกัน,

²⁴⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 71.

²⁴⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 73. และ วารุณี โอสถารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2475," หน้า 12.

บุญสมภาร²⁴⁸ จึงไม่ใช้การแบ่งชนชั้นแบบตายตัว และแนวคิดแบบ "ไตรภูมิ" ไม่ได้แจกแจงรายละเอียดของกลุ่มชน(ชั้น)มากนัก นอกจากจะกล่าวถึง "ที่มา" ของชื่อกลุ่มชนเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

รูปแบบของความรู้เกี่ยวกับรัฐและสังคมดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นสิ่งยึดถือของชนชั้นผู้ปกครอง ในการกำหนดภารกิจหรือหน้าที่ต่าง ๆ แก่สามัญชน โดยผ่านกระบวนการการปกครองและการกล่อมเกลารัฐ โดยรูปแบบของความเชื่อในประเพณีปฏิบัติอื่น ๆ ดังปรากฏว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระมหากษัตริย์ทรงเน้นพระราชกรณียกิจตามคติของพุทธศาสนาโดยตลอด ซึ่งจะมีผลต่อการถ่ายทอดรูปแบบของความรู้สู่สามัญชนอีกประการหนึ่งคือ ความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตของมนุษย์

ความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตมนุษย์หรือการใช้ชีวิตของมนุษย์ตามแนวอธิบายของ "ไตรภูมิโลกวินิจยกถา" เป็นส่วนสำคัญที่ถูกกล่าวถึงไว้มาก เพราะโดยเป้าหมายของคำอธิบายทั้งหมด ประารถนาจะให้มนุษย์รู้สึก "สังเวช" กับความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่ง จากการกล่าวถึงการเกิด-ดับของจักรวาล การเกิดปรากฏการณ์ธรรมชาติและมนุษย์ต้องเวียนว่ายตายเกิด ในระบบสังสารวัฏในภูมิทั้งสาม ซึ่งเป็นความทุกข์ยากลำบากนั้น ได้รับการอธิบายว่าเกิดจากพฤติกรรมของมนุษย์ที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรมของมนุษย์เอง ความคิดเกี่ยวกับมนุษย์ตามคติของพุทธศาสนาคือการที่มนุษย์มีจิตที่ถูกห่อหุ้มด้วยกิเลสทำให้ติดยึดอยู่กับรูปร่างและเป็นเหตุให้ตกอยู่ในสภาวะการเวียนว่ายตายเกิด แต่กระนั้นก็ดี มนุษย์คือผู้มี "ปัญญา" ที่จะสามารถเข้าถึง "ความจริง" เที่ยงแท้คือนิพพานได้ โดยการปฏิบัติกุศลกรรมอันจะนำมาซึ่งปัญญาที่ทำให้รู้แจ้งในที่สุด²⁴⁹

การที่มนุษย์มีโอกาสดีในการปฏิบัติกุศลกรรมเพื่อให้หลุดพ้นจากความเป็นอนิจจังทั้งปวงก็เนื่องมาจากมนุษย์ในปัจจุบันเกิดอยู่ในภัททกับ ซึ่งเป็นภัทที่เจริญด้วยกุศลกรรมสูงสุด เพราะมีพระ

²⁴⁸ สมบัติ จันทรวงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า 104. และดูที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์..., หน้า 56-57.

²⁴⁹ โปรดดูการวิเคราะห์ความคิดเกี่ยวกับมนุษย์จาก "ไตรภูมิโลกวินิจยกถา" และวัตรปฏิบัติเพื่อมนุษย์จะหลุดพ้นจากสิ่งที่เป็นอนิจจังทั้งปวงใน สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับความคิดทางการเมือง...", หน้า 165-173.

พุทธเจ้าทรงอุบัติมาตรัสรู้ 5 พระองค์ และ

...ผู้ใดได้บังเกิดในภพที่ปกแล้วได้บังเกิดในชาติเป็นมนุษย์ได้เกิดพบบรรพบุรุษบาทศาสนา ได้เป็นสัมมาทิฏฐิเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย ผู้นั้นได้ชื่อว่ามิบุญลากอันใหญ่หลวง ถ้าเลิศประเสริฐไม่เสียทีที่ได้บังเกิดเป็นมนุษย์ มิเสียทีที่เกิดพบพระบรรพบุรุษศาสนา...²⁵⁰

การกล่าวอ้างโอกาสดังกล่าวนี้ มักจะปรากฏเป็นพระราชดำริของพระมหากษัตริย์อยู่ในตอนต้นของกฎหมายตราสามดวงในข้อพระราชกำหนดหรือมาตราที่ชักชวนแนะนำให้ผู้อยู่ใต้การปกครองประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมของพุทธศาสนา ซึ่งแสดงถึงความเป็น "พระโพธิสัตว์" ผู้ชี้แนวทางหลุดพ้นให้แก่มนุษย์ โดยให้ประกอบแต่กุศลกรรมเพื่อจะได้พบกับพระศรีอารีย์ พระพุทธเจ้าองค์ที่ 5 ที่จะทรงอุบัติตรัสรู้ในอนาคต ซึ่งตามแนวคิดนี้ถือว่ากษัตริย์เองทรงเป็น "พระจักรพรรดิราช" ปกครองมนุษย์ในช่วงที่พระศรีอารีย์ยังไม่เสด็จมาด้วย

โดยสรุปแล้วจะเห็นได้ว่า รูปแบบของความรู้แบบ "ไตรภูมิ" ในส่วนหนึ่งเป็นความรู้ที่อยู่นอกเหนือการรับรู้เชิงประจักษ์ของมนุษย์ ขณะเดียวกันก็เป็นความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอด ปลูกฝังให้เป็นส่วนสำคัญในความเชื่อ ความรู้สึกนึกคิดของบุคคลในสังคม โดยเฉพาะแนวความคิดเกี่ยวกับการใช้ชีวิตของมนุษย์ทั้งความเป็นอยู่ในปัจจุบันและการมุ่งหวังชีวิตในโลกภายหน้า ถึงแม้ว่าจะมีข้อวิจารณ์ซึ่งชี้ให้เห็นว่าผู้ให้การศึกษาหรือถ่ายทอดความรู้นี้...มักเป็นผู้วิเศษที่ลึกลับทั้งทางโลกทางธรรม มักจะยึดถือความรู้ที่ได้จากคัมภีร์พระไตรปิฎกและคัมภีร์ของพระเถระชาวลังกา หรือคัมภีร์ของพราหมณ์ว่าเป็นความรู้อันถูกต้องตลอดกาล จึงมักจะแต่งหนังสือหรือแสดงธรรมเทศนาหรือสั่งสอนประชาชนอย่างผิด ๆ ..."²⁵¹ แต่ก็นับเป็นข้อวิจารณ์ที่มองผ่านมาตรฐานความถูกต้องของวิทยาการตะวันตกที่เข้ามาภายหลัง ดังนั้นความถูกต้องของความรู้ในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังคงให้ความสำคัญกับ "แหล่ง" ความรู้ที่เชื่อว่า "ถูกต้อง" จนต่อมาแหล่งความรู้เดิมถูกท้าทายด้วยแนวคิดของเหตุผลนิยม และแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์ของตะวันตก จึงมีความพยายามปรับคำอธิบายความรู้เดิมให้สอดคล้องกับ

²⁵⁰พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) , ไตรภูมิโลกวิโมกข์ ฉบับที่ 2, 1 : 76.

²⁵¹ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519) หน้า 45-46.

แนวคิดใหม่ และยังเห็น ได้ว่าความรู้เดิมยังคงมีอิทธิพลต่อชีวิตประจำวันของคนในสมัยนั้นอย่างเด่นชัด เช่นความเชื่อเรื่องบุญ-บาป ความเชื่อเรื่อง สวรรค์-นรก และความเชื่อเรื่องกรรม เป็นต้น การวิจารณ์ความรู้แบบ "ไตรภูมิ" ที่มีขึ้นในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 และ รัชกาลที่ 4 ทั้งโดยมิชชันนารีและผู้นำทางภูมิปัญญาของไทยสมัยนั้นจึงเป็นการวิจารณ์สาระของ "หนังสือ" โดยที่แนวคิดต่าง ๆ จาก "ไตรภูมิ" ได้รับการถ่ายทอดเป็นโลกทัศน์ของคนในสังคมอย่างมั่นคงมาช้านานแล้ว ซึ่งจะเป็นส่วนที่เปลี่ยนแปลงหรือลบล้างได้ยาก

รูปแบบของความรู้อีกลักษณะหนึ่งคือ ความรู้เกี่ยวกับวิธีการผลิตหรือวิชาชีพเฉพาะรวมทั้งรูปแบบของความรู้ทั่วไป ความรู้เกี่ยวกับการผลิตโดยทั่วไปส่วนใหญ่ได้แก่การทำนา ซึ่งต้องอาศัยน้ำตามธรรมชาติ ไม่มีระบบการชลประทานเพื่อประกอบารเกษตรที่จัดสรรโดยรัฐ แม้ว่าจะจะมีการขุดข้อมคูคลองหรือขุดคลองขึ้นใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็ได้กระทำเพื่อพัฒนาการเพาะปลูกโดยตรง การเพาะปลูกยังคงใช้น้ำฝนและคูคลองที่มีในท้องถิ่น²⁵² ความรู้ในการผลิตนี้ได้ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่งโดยประสบการณ์ของวิถีชีวิตประจำวัน²⁵³ และเนื่องจากการผลิตข้าวเป็นการผลิตเพื่อยังชีพเป็นสิ่งสำคัญ จึงเป็นการลงแรงธรรมดาตามฤดูกาล บาทหลวงปาลเลกัวซ์ ได้กล่าวถึงการทำนาที่เป็นไปตามธรรมชาติและตั้งข้อสังเกตว่าการทำไร่อ้อย ไร่พริกไทย ไร่ยาสูบ และอื่น ๆ ซึ่งเป็นการผลิตเพื่อการค้านั้น "...เจ้าของไร่ต้องทำงานหนัก แต่ก็ได้ประโยชน์รายได้ให้มากกว่า..."²⁵⁴ ถึงกระนั้นก็ตาม การทำนายังคงเป็นอาชีพหลักที่รัฐต้องเอาใจใส่เช่นกันเพราะเกี่ยวข้องกับความสุขของประชาชน และในฐานะที่รัฐหรือกษัตริย์คือผู้เป็นใหญ่ในทีนาจึงเป็นผู้จัดการดูแลให้เกิดความสงบเรียบร้อย เช่นการออกกฎหมายควบคุมดูแล การตรวจตราปริมาณฝน การแก้ไขปัญหาเมื่อข้าวขาดแคลน แม้กระทั่งการสร้างขวัญและกำลังใจแก่ประชาชนในรูปของพิธีกรรมต่าง ๆ ได้แก่พิธีไล่เรือ

²⁵² จีเกฮารุ ทานาเบ้, "การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย," ใน ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึง พ.ศ. 2484, หน้า 216-220.

²⁵³ โปรดดูการศึกษาวิธีการผลิตข้าวในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจากตัวอย่างศึกษาชาวภาคกลางใน สุวิทย์ ไพทยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบท..., หน้า 79-112.

²⁵⁴ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า

หรือพิธีไล่น้ำ พระราชพิธีพืชมงคลและพระราชพิธีแรกนา เป็นต้น ซึ่งพิธีต่าง ๆ ดังกล่าวนี ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้นำเอาพุทธศาสนาเข้าไปเจือปนอย่างมากในพิธีกรรม²⁵⁵

ความรู้เกี่ยวกับวิชาชีพเฉพาะในสังคมไทย ส่วนหนึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากการผลิตเพื่อยังชีพในหมู่บ้านซึ่งถ่ายทอดเฉพาะในวงศ์ตระกูล เช่นการทอผ้า การทำเครื่องดินเผา การประดิษฐ์เครื่องโลหะ²⁵⁶ และงานช่างต่าง ๆ หรือมีวิชาชีพเฉพาะบางอย่างที่ศึกษานอกตระกูล แต่ผู้ที่สืบวิชานั้นจะต้องใกล้ชิดคุ้นเคยและถูกอภัยศัยกับอาจารย์จริง ๆ การเรียนรู้วิชาเป็นการจดจำวิธีการปฏิบัติจากอาจารย์จนชำนาญแล้วจึงจะออกไปประกอบอาชีพต่อไปได้²⁵⁷ และมีวิชาชีพเฉพาะสำหรับกุลบุตรของชนชั้นผู้ปกครองที่ศึกษาเพื่อเตรียมตัวเข้ารับราชการ โดยจะมีทั้งวิชาที่ต้องใช้ทักษะหรือความชำนาญพิเศษ และการฝึกความรู้ทั่วไปสำหรับข้าราชการ เข้าใจว่าการขวนขวายศึกษาความรู้ของชนชั้นผู้ปกครองเช่นนี้จะเป็นความรู้ที่สำคัญและมีความจำเป็นในการรับราชการ ซึ่งมีตำราที่เป็นทั้งฉบับหลวงและฉบับชลยศักดิ์ เช่นตำราแพทย์ ตำราโหราศาสตร์ และตำราพิชัยสงคราม เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ความรู้ต่าง ๆ ที่เป็น "ตำรา" ในสมัยนี้ มักเป็นความรู้ที่อ้าง "โบราณจารย์" เป็นสิ่งยืนยันความถูกต้อง ความรู้เป็นความจริงสัมบูรณ์โดยไม่จำเป็นต้องเข้าใจเหตุผล มีความเชื่อทางไสยศาสตร์และ โชคลางสิ่งหรรพ์เจือปนอยู่โดยเฉพาะตำราพิชัยสงคราม นอกจากนี้ใน "ตำรา" วิชาเฉพาะนอกจากจะสอนเนื้อหาวิชาแล้ว ยังมุ่งปลูกฝังคุณธรรมตามหลักพุทธศาสนาอีกด้วย นับเป็นการสอดคล้องกับระบบการศึกษาในสังคม และมี "ตำรา" บางส่วนที่แปลมาจากภาษา "ศักดิ์สิทธิ์" หรือการรับความรู้ใหม่จากภายนอกเช่นของจีน เข้ามาผสมผสานกับความรู้เดิมของ "โบราณจารย์" ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมแบบใหม่ในการเรียนรู้จาก "ตำรา" แต่กระนั้นก็ดี ความรู้ที่เป็น "ตำรา" ในสมัยโบราณ

²⁵⁵H.G. Quaritch Wales, Siamese State Ceremonies (London : Stephen Austin and Sons, 1931), pp. 221-269.

²⁵⁶ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 107-108.

²⁵⁷ เสฐียรโกเศศ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 476..

เป็นสิ่งที่หวงแหนของผู้ที่เป็นเจ้าของ โดยจะถ่ายทอดในวงจำกัดเท่านั้น²⁵⁸ ดังนั้น รูปแบบของความรู้ วิชาชีพเฉพาะจึงมีลักษณะ "ศักดิ์สิทธิ์" และต่างถือว่าของตนถูกต้อง ตัวอย่างของ "ตำรา" ที่มีการหวงแหน อย่างชัดเจน ได้แก่ตำราแพทย์โบราณ ทั้งนี้เพราะค่านิยมเกี่ยวกับหมอที่มีความเป็นเลิศสามารถรักษา ได้มรวดเร็วกว่าหมอคนอื่นจึงมักมีการรอดอ้างวิชาของตน²⁵⁹ และในคราวที่มีพระราชดำริของรัชกาล ที่ ๕ ให้จัดตั้งโรงพยาบาลตามแบบตะวันตกขึ้น ผู้รับผิดชอบ* ต้องประสบกับปัญหาในการชักชวน หมอหลวงให้มาเป็นหมอในโรงพยาบาล โดยต่างถือตัวไม่ยอมใช้ตำรารักษาโรคร่วมกับหมอคนอื่น สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "...ต่างพวกต่างรังเกียจกันตามคำที่พระองค์ ศรีเธอตรัสว่า ดูราวกับเห็นพวกอื่นว่าไม่เป็นหมอไปเสียทั้งนั้น..."²⁶⁰ แม้แต่ตำราของหมอหลวงที่พระ บาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้แต่งจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนฯ (วัดโพธิ์) ก็ยังได้รับการ ตีเตือนว่า "...หมอหลวงต่างคนก็ปิดพรางตำรายาของตนเสีย ไม่ได้ไปลงในตำราหลวง คงมีแต่ตำราที่ แต่งไว้แต่อย่างบรมโบราณ อันใคร ๆ ก็รู้ด้วยกันหมด แต่วิธีการรักษาและยาดีที่ใช้ในปัจจุบันหาไม่ ..."²⁶¹

ถึงแม้ว่าความรู้วิชาชีพเฉพาะจะเป็นที่หวงแหนของผู้เป็นเจ้าของ แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงที่ศนะดังกล่าวนี้บ้าง ดังจะเห็นได้จากรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดฯ ให้มีการ

²⁵⁸โปรดดูรายละเอียดใน พิพาดา ยังเจริญ และ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและ ผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 78-86.

²⁵⁹บริดเด, "จดหมายเหตุเรื่องมิชชันนารีอเมริกัน...", หน้า 63.

*คือพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นตำราพระราชานุภาพ (พระยศขณะนั้น) และพระองค์เจ้าน้อง ยาเธอ พระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์

²⁶⁰สมเด็จพระยาตำราพระราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, 2517) หน้า 195.

²⁶¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 195-196.

ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ (วัดโพธิ์) และให้จาริกวิชาความรู้ของสมัยนั้นลงในแผ่นดินระดับตามเสา และผนังระเบียงศาลาวิหารของวัด ความรู้ที่ได้รับการเผยแพร่สู่สาธารณชนเป็นลายลักษณ์อักษรครั้งสำคัญ(ครั้งแรก)นี้ คงเป็นตัวอย่างของความรู้วิชาเฉพาะส่วนหนึ่งของสังคมสมัยนั้น สมเด็จพระยาตำรากรมราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงวัตถุประสงค์พิเศษในการปฏิสังขรณ์วัดโพธิ์ประการหนึ่งคือ "...ซึ่งจะให้เป็นที่แห่งเล่าเรียนวิชาความรู้ของมหาชน ไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์...เพื่อคนทั้งหลายไม่เลือกว่าตระกูลชั้นใด ๆ ใครมีใจรักวิชาอย่างใดก็ให้สามารถเล่าเรียนได้จากสภาจาริกที่วัดพระเชตุพน..."²⁶² การเผยแพร่ความรู้วิชาเฉพาะแก่คนทั่วไปครั้งนี้คงสอดคล้องกับค่านิยมในการศึกษาหาความรู้โดยการอ่าน และเป็นการเสนอความรู้ที่ชนชั้นผู้ปกครองเห็นว่า "ถูกต้องที่สุด" ให้กับสามัญชนทั่วไปพร้อมด้วยการถ่ายทอดโลกทัศน์เดิมลงในเนื้อหาวิชาด้วย ดังจะเห็นได้จากผู้แต่ง "จาริก" ต่าง ๆ นั้นส่วนใหญ่เป็นผู้มีปัญญาด้านกฎหมาย (มีทั้งรัชกาลที่ 3 เจ้านาย ขุนนาง และพระเถระชั้นผู้ใหญ่)²⁶³ อีกทั้งสาระส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนา สุภาษิต วรรณคดีราชสำนัก ตำราแต่งโคลงกลอน ทำเนียบสำคัญบางอย่าง ประเพณีและการอนามัย²⁶⁴ ซึ่งเป็นความรู้เพื่ออบรมกล่อมเกล่าจิตใจประชาชนมากกว่าจะนำไปใช้ประโยชน์ในการประกอบอาชีพอย่างแท้จริง ดังเช่นจาริก "นิรยกดา" และ "เปรตกดา"²⁶⁵ เป็นตัวอย่างของความรู้ที่จาริกไว้เป็นการสั่งสอนประชาชนให้รู้สิ่งบาปบุญคุณโทษตามแนวคิดที่ปรากฏใน "ไตรภูมิ" หรือการปลูกฝังค่านิยมของสังคมตามคำสอนในสุภาษิตต่าง ๆ เป็นต้น

ดังนั้น รูปแบบของความรู้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ชนชั้นผู้ปกครองเห็นว่าดีและ

²⁶² สมเด็จพระยาตำรากรมราชานุภาพ, "คำนำ," ประชุมจาริกวัดพระเชตุพนฯ, ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ) (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิลพร, 2517) หน้า (ข).

²⁶³ ประชุมจาริกวัดพระเชตุพนฯ, หน้า 37-41.

²⁶⁴ โปรดดูสารบัญและรายละเอียดใน เรื่องเดียวกัน,

²⁶⁵ เรื่องเดียวกัน,

ถูกต้องคือความรู้ทางวรรณคดี การประพันธ์ร้อยกรอง และที่สำคัญคือความรู้ในจริยธรรมตามคตินิยมของ พุทธศาสนา ซึ่งถือว่าเป็นความรู้ 'วิสามัญ' ที่จะศึกษาได้หลังจากการศึกษาวิชาสามัญจากวัด และชนชั้น ผู้ปกครองต้องการแสดงถึง 'วิทยาทาน' รวมทั้งการจรรโลงความรู้เดิมไม่ให้สูญหายเนื่องจากการหลั่งไหล เข้ามาของอารยธรรมตะวันตกในปลายสมัยรัชกาลที่ 3²⁶⁶ อย่างไรก็ตาม ความรู้บางอย่างคงจำกัด เฉพาะผู้ 'อ่านออกเขียนได้' ที่จะเรียนรู้อย่างแท้จริงจากคำบรรยายที่จารึกไว้ เนื่องจากวรรณกรรมที่เป็น งานเขียนยังไม่แพร่หลายสู่สามัญชนมากนัก จึงยากที่จะ 'อ่าน' และเข้าใจในความรู้แบบราชสำนักที่เปิด ให้กับสามัญชนทั่วไปดังกล่าว

แนวความคิดทางศาสนา สังคม และการเมือง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจนกระทั่งถึง พ.ศ. 2411 ยังคงมีแนวความคิดทางศาสนา สังคมและการเมืองที่มีพื้นฐานหรือร่องรอยของแนวความคิดแบบจารีตเนื่องจากการปลูกฝังแนวความคิด ค่านิยมจาก 'ความรู้' แบบเดิม ถึงแม้ว่าสังคมไทยสมัยนี้ จะได้รับผลกระทบจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ การคุกคามจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก และการเปลี่ยนแปลงลักษณะบางประการของระบบไพร่ แต่ปัจจัยเหล่านี้ไม่ได้ส่งผลกระทบต่อแนวความคิดดังกล่าวอย่างรุนแรง ในทางตรงกันข้าม อาจเป็นปัจจัยส่งเสริมให้แนวความคิดทางศาสนา สังคม และการเมือง ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์หรือปรับปรุงให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่องกับพื้นฐานของสังคมเดิมอย่างมั่นคง

ดังได้กล่าวข้างแล้วในตอนต้นว่า กษัตริย์ในสมัยเริ่มแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ทรงสถาปนาพุทธศาสนาในเชิงเหตุและผลให้เป็นอุดมการณ์ของรัฐ ดังนั้นการปรับปรุงคณะสงฆ์ การตรวจสอบคำสอนและการถ่ายทอดความรู้ความเชื่อในพุทธศาสนาที่ได้รับการเน้นจึงเป็นไป อย่างต่อเนื่อง แต่ถึงกระนั้นก็ดี แนวความคิดทางศาสนายังคงเป็นแนวคิดแบบจารีตที่มีพื้นฐานของ ความคิด ความเชื่อหลักที่ยึดถือกันมา อาทิเช่น ความเชื่อในเรื่องกรรมและผลของกรรม ซึ่งเป็นความ เชื่อหลักสำคัญอย่างหนึ่งของสังคม และความเชื่อในเรื่องพระพุทธรูปศาสนาจะมีอายุเพียงห้าพันปี คติในเรื่องปิฎกอันตรธานและพระศรีอาริย์²⁶⁷ อันเป็นความเชื่อที่ฝังใจคนไทยมาช้านาน ความเชื่อทั้งสอง

²⁶⁶พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคม ไทย..., หน้า 103. Wyatt, The Politics of Reform in Thailand, pp. 26-27.

²⁶⁷อัจฉรา กาญจนโมทย์, 'การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา...', หน้า 18-25.

ลักษณะมีผลกระทบต่อสังคมไทยอย่างเห็นได้ชัดเจน โดยเฉพาะ "ระบบแนวคิด" ของสังคมเมื่อต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงที่ "ก้าวหน้า" จากการนำของพระมหากษัตริย์และอิทธิพลของอารยธรรมตะวันตก

ความเชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรมตามคติพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งเป็นหลักเชื่อถือในสังคมไทย เกี่ยวข้องกับเรื่อง "การทำบุญ" อันส่งผลต่อมาในชาติปัจจุบัน ศาสตราจารย์โยนีโอะ อิชิอิ ได้ชี้ถึงประเด็นสำคัญของแนวคิดนี้ว่า มนุษย์สามารถเบี่ยงบาปได้ด้วยการบำเพ็ญเพียร โดยผ่านความอุทิศหาวิธีระงับของตนเอง (Self Salvation) วิถีชีวิตของมนุษย์เป็น "กรรมลิขิต"²⁶⁸ แตกต่างจาก "พรหมลิขิต" (ซึ่งเป็นแนวคิดที่แตกต่างจากแนวคิดของคริสต์ศาสนา) และการทำบุญในสังคมไทยจะวัด "ผลบุญ" จากความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ดังพระราชปวงฉาของรัชกาลที่ 3 ที่ทรงตรัสตามพระสงฆ์ราชาคณะว่า คนเข็ญใจมีทรัพย์เพียงหนึ่งกหาปณะจะทำบุญอย่างไรจึงจะได้านิสงส์มากเท่ากับผู้มีทรัพย์ได้ทำบุญด้วยเงินนับร้อยนับพันกหาปณะ ซึ่งได้รับคำถวายวิสาขนาว่า "...แท้จริงบุพการเจ้าพวกหนึ่งมีทรัพย์มาก บุพการ์นั้นจึงอาจกระทำกุศลให้มากได้ ฯ..."²⁶⁹ ความ "มีบุญ" จึงเป็นสิ่งบ่งบอกถึงสถานภาพของบุคคลในสังคม²⁷⁰ นั่นคือการยอมรับการแบ่งชั้นในสังคมโดยใช้แนวคิดเรื่อง "กรรม" เป็นสิ่งกำหนดผลสะท้อนของแนวคิดนี้ปรากฏเด่นชัดจากงานวรรณกรรมของสุนทรภู่ ซึ่งยอมรับเรื่อง "กรรม" เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในการกำหนดความเป็นไปของสังคมและจัดระเบียบชนชั้นที่ "ฝังบุญ" กันในสังคม²⁷¹ อันเป็น

²⁶⁸Yoneo Ishii, *Sangha, State, and Society : Thai Buddhism in History* translated by Peter Hawks (Honolulu : The University of Hawaii Press, 1986), p. 4.

²⁶⁹โบราณคดีสโมสร, "พระราชปวงฉารัชกาลที่ 3 พระราชปวงฉาที่ 8," ใน พระราชปวงฉาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์..., หน้า 248.

²⁷⁰ Ishii, *Sangha, State, and Society* :..., p. 15 See also Lucien M. Hanks, "Merit and Power in the Thai Social Order," *American Anthropologist* 6 (December 1972) : 1248-1249.

²⁷¹โปรดดูแนวการวิเคราะห์เรื่องนี้ ใน สมบัติ จันทร์วงศ์ และชัยอนันต์ สมุทวณิช, "โลกทัศน์ทางการเมืองของสุนทรภู่," ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า 279-291.

ภาพสะท้อนบางประการจากระบบอุปถัมภ์อย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ที่ขยายตัวอย่างรวดเร็วเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจการค้า²⁷²

ความเชื่อในเรื่อง "กรรม" เป็นสิ่งกำหนดความเป็นไปของบุคคลและสังคม ซึ่งเป็นการย้อนสู่ "ความถูกต้อง" ที่ถูกกำหนดไว้จากอดีตหรือชาติปางก่อน นั่นคือการเคารพเชื่อฟังผู้ที่มีสถานภาพทางสังคมสูงกว่าตน เพราะเป็นผู้ประกอบกุศลกรรมมาก่อนและเป็นผู้ประกอบด้วยบุญบารมี แนวคิดนี้มีอิทธิพลต่อการสืบทอดสังคมแบบจารีตไว้อย่างมั่นคง เพราะบุคคลมุ่งหวังในการบำเพ็ญกุศลเพื่อหวังผลที่ดีในโลกหน้าจึงยอมประพฤติสิ่งที่ดีตามคำสอนของพุทธศาสนาและเชื่อฟังคำสั่งสอนของบรรพบุรุษ ดังข้อความใน "สุภาษิตพระร่วง" ที่กล่าวไว้ว่า "อย่าให้เสียคำปราช อย่านำให้ขาดคำบุราณ"²⁷³ และความเชื่อเรื่องกรรมยังสอดคล้องกับแนวคิดเรื่องพุทธศาสนา 5000 ปี แนวคิดเรื่องปัญจอันตรายาน และพระศรีอารีย์ ซึ่งเป็นความเชื่อในสังคมไทยสมัยโบราณที่ว่าพุทธศาสนามีแต่จะเสื่อมถอยลงจนครบ 5000 ปีก็จะหมดสิ้นไปตามคำทำนาย ประกอบกับความเชื่อเรื่องปัญจอันตรายาน* เป็นแนวคิดที่แสดงแนวโน้มว่าชนรุ่นหลังจะเสื่อมถอยด้อยปัญญากว่าชนรุ่นก่อน ทำให้เกิดการยึดถือยึดมั่นในธรรมเนียมประเพณีและวิทยาการของชนบรรพบุรุษว่าเป็นสิ่งประเสริฐถูกต้องที่ชนรุ่นปัจจุบันจะต้องเลื่อมใสปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด นับเป็นการเหนี่ยวรั้งไม่ให้เกิดแนวคิดหรือการยอมรับสิ่งใหม่ ๆ หรือชวนขวายหาสิ่งที

²⁷²Akin Rabibhadana, "Clientship and Class Structure in the Early Bangkok Period," Change and Persistence in Thai Society edited by William G. Skinner and A. Thoman Kirsch (Ithaca : Cornell University Press, 1975) : 113-119.

²⁷³"สุภาษิตพระร่วง," หนังสือมิวเซียม (รัตนโกสินทร์) เล่ม 2 (ม.ป.ท., ม.ป.ป.) หน้า 119.

*คติปัญจอันตรายาน คือ การเลื่อมสูญ 5 ประการ คือ

1. ปรีดิ์อันตรายาน	ความเลื่อมสูญแห่งปรีดิ์ธรรม
2. ปฏิบัติอันตรายาน	ความเลื่อมสูญแห่งการปฏิบัติ
3. ปฏิเวธอันตรายาน	ความเลื่อมสูญแห่งการตรัสรู้และมรรคผล
4. ลิงคอันตรายาน	ความเลื่อมสูญแห่งสมณเพศ
5. ธาติอันตรายาน	ความเลื่อมสูญแห่งพระชาติ

โปรดดู โบราณคดีสโมสร, "พระราชพงศาวดารในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์," หน้า 61.

เป็นความรู้วิทยาการใหม่ ดังที่มีพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีความเห็นว่า ความคิดดังกล่าวเป็นความคิดที่ผิด ดังความว่า

...ข้าพเจ้าอยากจะพาโลความเห็นและความเชื่อถือที่ว่าไปข้างหน้าจะเรียกลงไปนี้ เป็นความคิดอันให้โทษยิ่งใหญ่มากกว่าผู้ถือ เพราะทำให้อ่อนใจ รามือราติน ไปเสียหมด ไม่มีอุตสาหกรรมที่จะสั่งสอนกัน...เป็นความคิดที่ชวนให้ทอดถอย ดังหน้าลงสู่ความเสื่อมอย่างเดียวย เพราะฉะนั้นชาติใดที่เชื่อการเรียวอย่างนี้จึงมีความชวนชวายนปรารถนาน้อย บ้านเมืองจึงไม่เจริญได้เร็วเหมือนอย่างพวกที่เขาไม่ถือการเรียว...²⁷⁴

จากพระราชวิจารณ์นี้สะท้อนแนวคิดแบบ "ก้าวหน้า" ในการวิพากษ์แนวคิดทางศาสนาและสังคมแบบเดิมโดยไม่ยึดมั่นต่อ "คำโบราณ" เป็นหลัก ซึ่งความคิดแบบ "ก้าวหน้า" ได้ปรากฏร่องรอยอย่างเด่นชัดในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 และจะมีอิทธิพลต่อการกระทำของรัฐที่นำการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นในสังคมไทย ทั้งในยุครัตนโกสินทร์ที่ 4 และสืบเนื่องต่อมา

แนวความคิดความเชื่อทางศาสนาเรื่องพระศรีอารียะ ซึ่งเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับผู้จะเสด็จลงมาตรัสรู้เป็นองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าองค์สุดท้ายในภัททกัป โดยเชื่อว่าจะเป็นยุคสมัยแห่งบรมสุข เป็นสังคม "อุดมคติ"²⁷⁵ ที่พุทธศาสนิกชนไม่ฝันให้ได้เกิดในภพนั้น ใน "ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา" ได้ชี้แนวทางพึงปฏิบัติเพื่อจะได้พบกับพระศรีอารียะ โดยการปฏิบัติธรรมทั้งส่วนตัวและการปฏิบัติสิ่งที่เป็นกุศลกรรมเพื่อสังคม เช่น การสร้างสะพาน ทำถนน สร้างศาลา หรือชุดบ่อน้ำ²⁷⁶ เป็นต้น นอกจากนี้ยังเพิ่มเติมคติความเชื่อเดิมที่ว่าผู้ที่ปรารถนาจะพบพระศรีอารียะ...พึงอุตสาหกรรม

²⁷⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน (พระนคร : คลังวิทยา, 2503) หน้า 380.

²⁷⁵ดูรายละเอียดในพระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรภูมิโลกวินิจจยกถา ฉบับที่ 2, 2 : 44-50.

²⁷⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

เทศนาพระมหาเวสสันดรชาดกให้อจบในวันเดียว ให้อูษาพระสักขรรมเทศนาด้วยประทีปพัน ๑ ฉัตร พัน ๑ ดอกบัวหลวง ดอกอุบลเขียว ดอกผักตบ สิ่งละพัน ๆ..."²⁷⁷ นั้นไม่ใช่สิ่งที่ให้ผลานิสงฆ์มาก แต่...ถ้ามีศรัทธาฟังพระวินัย พระสูตร พระปรมัตต์ ก็ยังมีผลานิสงฆ์มาก ยิ่งจะเป็นปัจจัยให้ได้ประสบพบเห็นสมเด็จพระศรีอาริยมต ไตร เลิศขึ้นไปกว่าฟังพระมหาเวสสันดรนั้นเสียอีก..."²⁷⁸ และพึงสังเกตว่า ผู้ที่จะพบกับศาสนาพระศรีอาริย์คือผู้ที่นับถือพุทธศาสนาอย่างเที่ยงแท้เท่านั้น²⁷⁹ ด้วยเหตุนี้ กษัตริย์หรือรัฐจึงแสดงบทบาทเป็นผู้นำอาณาประชาราษฎร์ให้ยึดมั่น ในพุทธศาสนาและชี้แนะการประพฤติปฏิบัติเพื่อให้พบกับศาสนาพระศรีอาริย์ อันเป็นแนวคิดควบคู่กับการนำอาณาประชาราษฎร์ให้หลุดพ้นจากสิ่งที่เป็นอนิจจังสฺนฺนิพพาน โดยการชี้แนะหลักธรรมในพุทธศาสนา การชำระสถาบันสงฆ์ ให้บริสุทธิ์ และการบำเพ็ญพระราชกุศล หรือแม้ว่าในระยะต่อมาได้การตีความแนวคิดนี้ใหม่โดยเน้น การอธิบายที่สอดคล้องกับการเป็นผู้นำของกษัตริย์ที่จะนำรัฐและอาณาประชาราษฎร์ไปสู่ความสงบสุข²⁸⁰ ก็ยังเป็นแนวคิดที่อยู่บนพื้นฐานการสร้างสังคม 'อุดมคติ' ของยุคพระศรีอาริย์ แนวคิดนี้จะเห็นว่า คล้ายคลึงกับแนวคิดของคริสต์ศาสนาแต่เชื่อว่าจะทดแทนกันได้ เนื่องจากมีแนวอธิบายแตกต่างกันและยังเป็นแนวคิดที่ 'ต้าน' ความเชื่อแบบคริสต์ศาสนาด้วย กล่าวคือเป็นแนวคิดที่เชื่อในพลังของบุคคลผู้บำเพ็ญเพียรพระบารมี หรือเป็นการบำเพ็ญเพียรโดยความตั้งใจพยายามของบุคคล ขณะที่แนวคิดของคริสต์ศาสนาเชื่อในอำนาจการทรงนำของพระเจ้าเท่านั้น

อย่างไรก็ดี แม้ว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กษัตริย์หรือรัฐจะพยายามเน้นการถือ

²⁷⁷เรื่องเดียวกัน, หน้า 69-70.

²⁷⁸เรื่องเดียวกัน,

²⁷⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

²⁸⁰โปรดดู สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง..." หน้า 207-226. และ ศรีสุพร ช่วงสกุล, "ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. 2368-2464)," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530) หน้า 52-62.

พุทธศาสนาที่มีเหตุและผลลงสู่สังคมอย่างมากก็ตาม แต่ก็ไม้อาจจัดความเชื่อต่าง ๆ ที่เป็นความเชื่อดั้งเดิมในสังคมมาก่อน เช่น ความเชื่อทางไสยศาสตร์ การถือผี การถือโชคกลาง ความเชื่อดังกล่าวเหล่านี้ สะท้อนให้เห็นจากพิธีกรรมต่าง ๆ ทั้งของรัฐและสังคมสามัญชน วรรณกรรมร่วมสมัย เช่น ขุนช้าง ขุนแผน พระอภัยมณี งานแปลจากวรรณกรรมต่างชาติหรือแม้แต่ในพระราชพงศาวดาร²⁸¹ ความเชื่อต่าง ๆ นานาเหล่านี้คงจะเป็นสิ่งยึดถือของประชาชนไม่น้อย และเป็นที่น่าสนใจของนักผจญภัยชาวต่างชาติ รวมทั้งมิชชันนารีที่มักกล่าวอ้างว่าเป็นความเชื่อที่ "งมงาย" อยู่เสมอ ทศนคติเช่นนี้คงไม่แปลกเพราะนักผจญภัยและมิชชันนารีต่างมองสังคมไทยจากมาตรฐานความเชื่อของตนเอง แต่มีข้อสังเกตว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 เริ่มมีการวิพากษ์ความเชื่อที่งมงายและเกิดกระบวนการปรับปรุงการนับถือพุทธศาสนาที่แก่นแท้ นั่นคือการจัดตั้งธรรมยุติกนิกายซึ่งทรงนำโดยเจ้าฟ้ามงกุฎ และเมื่อพระองค์เสด็จขึ้นครองราชย์ ยังทรงวิจารณ์การนับถือพุทธศาสนาที่ผิด ๆ อยู่เสมอ เช่นทรงมีพระราชวิจารณ์การถือโหราณิทานชาดกของรัชกาลที่ 3 (ในพระราชจริยาวัตรที่แสดงพระองค์อย่างพระเวสสันดร)²⁸² ทรงวิพากษ์ความเชื่อของพุทธศาสนิกชนและพระสงฆ์ในสมัยนั้นเกี่ยวกับความเชื่อที่เป็นอวิชาต่าง ๆ ทั้งยังทรงยืนยันว่า "...ว่าที่แท้ในหลวงทุกวันนี้ก็ถือพระพุทธรักษา แต่ว่าถือเฉพาะแต่เนื้อแต่แก่นเปลือกแลกระพี้รุ่ง ๆ รัง ๆ สกปรกโสโครกที่สะสม ปะปนระคนอยู่จะถือด้วยไม่ได้..."²⁸³

²⁸¹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทย สมัยพ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม, หน้า 62-71.

²⁸² อ้างจากอัจฉรา กาญจโนมัย, "การฟื้นฟูพระพุทธศาสนา...", หน้า 32-33. รัชกาลที่ 3 ทรงยึดถือคติเรื่องพระโพธิสัตว์และทรงถือคติปิณฑุอันตรธาน ดังมีแนวพระราช ดำริว่า "กาลนี้เป็น หายนะกาล อายุขัยแห่งสัตว์น้อยนัก พลันดับสูญมิได้เที่ยงเปนพระอนิจจัง..." จึงทรงพิจารณาภาษี อากรบางอย่างที่ขัดต่อการบำเพ็ญบุญบารมี เช่นทรงมีพระราชปวงจาเรื่องอากรน้ำ อากรสุรา (โปรดดู พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชปวงจาเรื่องอากรน้ำ อากรสุรา เป็นต้น," วชิรญาณ ตอนที่ 3 ธันวาคม ร.ศ. 113. หน้า 300-301.) ส่วนความเชื่อที่งมงายในโหราณิทานชาดกนั้น เป็น "กระพี้" ของความเชื่อพุทธศาสนา ดังพระราชวิจารณ์ของรัชกาลที่ 3 ที่ทรงเห็นว่าเรื่องชาดกต่าง ๆ ควรจะ "อันตรธาน" ไปก่อนสิ่งอื่น (โปรดดู พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน, หน้า 381.

²⁸³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ว่าด้วยการในพระพุทธรักษา," หน้า 348.

การเน้นความเชื่อในพุทธศาสนาที่มีลักษณะเหตุผลนิยมเป็นอุดมการณ์ของรัฐในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นับเป็นจุดสำคัญประการหนึ่งที่สะท้อนแนวคิดทางสังคมและการเมืองด้วยการศึกษาของสายชล วรรณรัตน์ ได้ชี้ให้เห็นว่า ชนชั้นผู้ปกครองเน้นการสถาปนาความคิดทางพุทธศาสนานี้เป็นพิเศษ เพื่อให้เป็นหลักการในการจัดระเบียบและควบคุมสังคม อันเนื่องมาจากความปั่นป่วนของระบบไพร่ การมีปัญหากเกี่ยวกับไพร่ต่างชาติ และปัญหาเกี่ยวกับมูลนายรุ่นใหม่ จึงมีความจำเป็นในการสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันให้เกิดขึ้นในสังคม ซึ่งแนวความเชื่ออื่น ๆ ที่เจือปนในสังคมไทยไม่มีประสิทธิภาพในการแก้ไขหรือแก้ปัญหาดังกล่าวได้²⁸⁴ นอกจากนี้แล้ว ในสมัยนี้ยังมีปัญหาเรื่องการสถาปนารัฐรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นศูนย์กลางที่เข้มแข็งและการสร้างเสถียรภาพของราชบัลลังก์²⁸⁵ อันเป็นปัญหาที่เผชิญหน้ากษัตริย์เกี่ยวกับอำนาจบารมีขององค์พระมหากษัตริย์และเกียรติยศของราชอาณาจักร ดังนั้น การสร้างความมั่นคงทางการเมืองจึงต้องใช้กลไกบริหาร และแนวความคิดต่าง ๆ ในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางทั้งทางสังคมและการเมือง นั่นคือการเน้นความเชื่อที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคมและการสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองโดยวิธีการต่าง ๆ ซึ่งในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 นอกจากจะเผชิญกับปัญหาดังกล่าวแล้ว กษัตริย์หรือรัฐยังต้องเผชิญกับการคุกคามของอารยธรรมตะวันตก นับเป็น "ภาวะ" สำคัญอีกประการหนึ่งที่กษัตริย์ต้องรักษาทั้งด้านเสถียรภาพของราชบัลลังก์และราชอาณาจักร โดยการเป็น "ผู้นำ" ที่ชาญฉลาดหรือรู้เท่าทันสถานการณ์การเมืองและสังคมรอบข้าง

ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีแนวโน้มของการรักษาเสถียรภาพของพระราชบัลลังก์และพระราชอาณาจักรโดยอาศัย "ปัญญา" อย่างลึกซึ้ง จากการศึกษาของนฤมล ชีรวัฒน์ ได้ชี้ให้เห็นถึงพระราชดำริทางการเมืองและการดำเนินการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป้าหมายของการ

²⁸⁴โปรดดูในรายละเอียดใน สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมือง...", หน้า 154-164.

²⁸⁵พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทย..., หน้า 26-32.

รักษาเสถียรภาพดังกล่าวอย่างละเอียด²⁸⁶ และจะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงใช้แนวความคิดพุทธศาสนา เป็นพื้นฐานสำคัญในพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์ ประกอบกับการเกิด 'สำนัก' หรือเกิด ภูมิปัญญาแบบใหม่ในการเป็นผู้นำทางสังคมและการเมืองของกษัตริย์ นั่นคือการก่อตัวของสำนักทาง ประวัติศาสตร์แบบใหม่กับการเกิดรัฐสมบูรณาญาสิทธิราช ในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีหลักแนวคิดสำคัญ เรื่องเวลาแบบ 'ก้าวหน้า' ซึ่งแตกต่างจากแนวคิดเรื่องเวลาในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ²⁸⁷ แนวคิด เช่นนี้มีอิทธิพลต่อการปฏิบัติพันธกิจของกษัตริย์ในฐานะเป็นผู้กระทำให้รัฐเกิดความสงบสุข และเกิด ความเจริญก้าวหน้ากว้างขวางออกไปด้วย 'ปัญญา' มิใช่การอ้างอำนาจที่อยู่เหนือพื้นฐานของความเป็น มนุษย์หรือพื้นฐานความถูกต้องอย่างอื่น ดังที่ อรรถจักร สัตยานุรักษ์ ตั้งข้อสังเกตในงานวิจัยประเด็นนี้ ไว้ว่า

...การที่กษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจที่มีพื้นฐานอยู่บนความเป็นมนุษย์ มิใช่อำนาจที่มาจาก ความเป็นพระโพธิสัตว์ หรืออำนาจเทวสิทธิ์ ทำให้ทรงใช้พระราชอำนาจในการตรากฎหมายได้ โดยตรง ความชอบธรรมของกฎหมายที่ทรงตราขึ้น มิได้มาจากการอ้างว่ากฎหมายนั้นสอดคล้อง กับธรรมะหรือพระธรรมศาสตร์ แต่มาจากการชี้แจงเหตุผลให้คนเห็นคล้อยตาม จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงชี้แจงเหตุผลของการตรากฎหมายทุกฉบับและเป็น เหตุผลที่วางอยู่บนจุดมุ่งหมายทางโลกของรัฐ หรือของพระมหากษัตริย์...²⁸⁸

ซึ่งแนวคิดนี้ยังแสดงถึง 'รอยต่อ' ของภูมิปัญญาแบบจารีต และการก้าวเข้าสู่ภูมิปัญญาแบบ ใหม่ที่จะสนับสนุนให้กษัตริย์ทรงเป็นผู้นำทางสังคมและการเมืองโดยพระราชอำนาจของพระองค์เอง นับเป็นจุดสำคัญประการหนึ่งในการเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงอย่างชัดเจนสู่สังคม ดังที่อรรถจักร

²⁸⁶ โปรตตุ นฤมล ชีรวัดน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว," (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), บทที่ 3.

²⁸⁷ อรรถจักร สัตยานุรักษ์, "การเปลี่ยนแปลงของสำนักทางประวัติศาสตร์...", บทที่ 2.

²⁸⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.

ได้วิเคราะห์แนวความคิดส่วนนี้ไว้เช่นกันว่า

...การประกาศว่าพระองค์ทรงมีปัญหา ความฉลาด ความรู้เหนือผู้อื่นอยู่เสมอของรัชกาลที่ 4 มีความสำคัญอย่างมหาศาล เพราะเป็นการแสดงออกถึงความเป็นผู้นำสูงสุดในทางภูมิปัญญา ในรัชกาลนี้บทบาทในการเป็นผู้นำทางภูมิปัญญามีความสำคัญอย่างสูงเนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่มีความรู้เดิมคือคติความเชื่อทางศาสนาได้เริ่มหมดพลังในการอธิบายจักรวาล โลก และชีวิต และ "ความรู้ใหม่" ก็ยังมีความคลุมเครือในความคิดจิตใจของผู้คน คำอธิบายอย่างเป็นทางการเป็นระบบเป็นเหตุเป็นผลของผู้นำจึงจะเป็นปัจจัยสำคัญของการที่ผู้นำจะสามารถที่จะมีอำนาจหรือรักษาอำนาจไว้ได้ ซึ่งรัชกาลที่ 4 ก็ทรงแสดงออกอย่างชัดเจน โดยการทำหน้าที่อธิบายจักรวาล โลก สังคม รัฐ และมนุษย์ ตลอดจนแนวทางในการดำเนินชีวิตของผู้คน ในสังคมที่ระบบเศรษฐกิจกำลังเปลี่ยนแปลง รวมทั้งทรงพยายามชี้แนะแนวทางที่จะบรรลุความเจริญทั้งปวงทั้งของตนเองและสังคม

... 289

การวิเคราะห์ถึง "บทบาท" ของกษัตริย์ดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดทางสังคมที่จะต้องพึ่งพาการนำจากชนชั้นผู้ปกครอง แนวคิดสนับสนุนการวิเคราะห์นี้จะเห็นได้จากงานวรรณกรรมบางส่วนของสุนทรภู่ ซึ่งถือว่าเป็นตัวแทนของความคิดทางสังคมทั่วไปมากกว่าวรรณกรรมราชสำนัก²⁹⁰ สุนทรภู่ได้แสดงโลกทัศน์ทางสังคมและการเมืองว่า ในด้านโครงสร้างแห่งอำนาจของสังคมนั้น ได้ยอมรับรูปแบบการปกครองที่มีแบบเดียว จุดศูนย์รวมแห่งอำนาจที่ถูกต้องและสูงสุดอยู่ที่ตัวพระมหากษัตริย์ แต่เพียงผู้เดียว²⁹¹ อีกทั้งยังยอมรับโครงสร้างทางการเมืองและสังคมว่ามีลักษณะตายตัว คือเฉพาะกลุ่ม

²⁸⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 105-106.

²⁹⁰นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 243.

²⁹¹สมบัติ จันทรวงศ์ และรัชอนันต์ สมุทวณิช, "โลกทัศน์ทางการเมืองของสุนทรภู่," ใน ความคิดทางการเมืองและสังคมไทย, หน้า 292.

ผู้ปกครองเท่านั้นที่มีบทบาทในเรื่องของบ้านเมือง²⁹² ผู้อยู่ภายใต้การปกครองต้อง "ฟังบุญ" มูลนาถ หรือผู้ปกครอง²⁹³ ตามคติความเชื่อเรื่องบุญ-กรรมกับความเป็นไปของสังคม นับเป็นการสะท้อนแนวคิดหลักเรื่องสังคมและการเมืองในช่วงรัชกาลที่ 3 ถึงต้นรัชกาลที่ 4 ได้ดี แต่อย่างไรก็ตาม ได้มีการศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมของสุนทรภู่ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงสภาพสังคมและความคิดแบบกระฎุมพีในสมัยนั้นด้วย²⁹⁴ อาจนับได้ว่าในขณะที่สังคมไทยช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 และรัชกาลที่ 4 มีการเปลี่ยนแนวความคิดหลักเรื่องโครงสร้างทางสังคมและการเมือง ดังนั้นจึงเอื้อประโยชน์ต่อการรวมศูนย์อำนาจสู่พระมหากษัตริย์และชนชั้นผู้ปกครอง โดยการเป็นผู้นำทางสังคม การเมือง และภูมิปัญญา

สรุป

บริบททางสังคมไทยระหว่าง พ.ศ.2371-2411 นั้นเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ แต่ยังคงระบบโครงสร้างทางสังคมแบบเดิม คือการคงอยู่ของชนชั้นผู้ปกครองและสามัญชน โดยมีชนชั้นหรือสถาบันสงฆ์เป็นส่วนที่มีบทบาทสำคัญในการถ่ายทอด "โลกทัศน์" ในสังคม ประกอบกับกษัตริย์ได้เน้นพุทธศาสนาเป็นอุดมการณ์ของรัฐเป็นพิเศษ สถาบันสงฆ์จึงได้รับการควบคุมและปรับปรุงเพื่อให้เป็นที่ยึดถือของสังคมอย่างแท้จริง ความสนใจต่อสถาบันสงฆ์และหลักคำสอนทางพุทธศาสนาปรากฏเป็นการ "ปฏิรูป" ที่

²⁹²เรื่องเดียวกัน, หน้า 294. มีข้อสังเกตจากผู้วิจัยว่า ความคิดของสุนทรภู่ได้จำกัดเรื่องภาระหน้าที่ของชนชั้นผู้ปกครอง เป็นหน้าที่ตาม "จารีต" คือการป้องกันศัตรูจากภายนอก การรักษากฎหมายหรือความสงบสุขภายใน และการทำนุบำรุงศาสนาซึ่งเป็นภาระหน้าที่ต่อ "บ้านเมือง" ไม่ใช่ "การเมือง" ที่สุนทรภู่มองว่าเป็นเรื่องของการใช้เล่ห์กลอุบาย อาจเป็นไปได้ว่า สามัญชนคงมีแนวคิดต่อชนชั้นผู้ปกครองเพียง "ภาระหน้าที่" ด้านเดียวเท่านั้น ไม่ได้ล่วงรู้ถึง "การเมือง" ที่ชนชั้นผู้ปกครองเคลื่อนไหวกันภายใน เพราะเป็นสิ่งที่ไม่อาจล่วงรู้ได้

²⁹³เรื่องเดียวกัน, หน้า 313.

²⁹⁴โปรดดูการศึกษาวิเคราะห์ของนิธิ เอียวศรีวงศ์, "สุนทรภู่ : มหากวีกระฎุมพี." ปากไก่และใบเรือ, หน้า 237-295.

สำคัญในสมัยรัชกาลที่ 3 คือการจัดตั้งกระบวนการธรรมยุติ ภายใต้การนำของเจ้าฟ้ามงกุฎ (ยังไม่ได้กล่าวรายละเอียดในบทนี้) ซึ่งถือว่าเป็น "ชาตินิยมทางวัฒนธรรม" ที่แหลมคมอันดับแรกในประเทศไทย²⁹⁵ และเป็นการเน้นพุทธศาสนาที่เป็นเหตุผลนิยมด้านกับกระแสการคุกคามทางวัฒนธรรมจากภายนอกด้วย

ในสภาวะทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จะปรากฏอย่างเด่นชัดในสังคมภาคกลาง โดยเฉพาะเขตปริมณฑลใกล้กรุงเทพฯ เป็นการเปลี่ยนแปลงทั้งทางกายภาพคือการเพิ่มจำนวนประชากรที่เป็นไพร่ชาวต่างชาติ เช่นลาว เขมร มอญ ญวน ฯลฯ และประชากรนอกระบบไพร่ได้แก่ชาวจีน และการเปลี่ยนแปลงทางความคิดที่เป็นลักษณะของกระฎุมพี โดยเฉพาะในชนชั้นผู้ปกครอง เนื่องจากการแพร่กระจายของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ชนชั้นผู้ปกครองเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์ทั้งจากไพร่และการค้าต่างประเทศที่ขยายตัวขึ้น ขณะที่ไพร่เป็นผู้ผลิตเพื่อสนองผลประโยชน์ของชนชั้นผู้ปกครองในระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรานี้ ดังนั้น ในส่วนหนึ่งจึงพอจะมองเห็นว่า ระบบไพร่มีการผ่อนคลายมากขึ้นและถูกผลักดันให้เข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบเงินตรา มีการจ้างแรงงานทั้งจากรัฐและเอกชน (ชาวตะวันตกที่เข้ามาภายหลัง) อีกทั้งการเกิดแนวคิดแบบกระฎุมพีระดับหนึ่งในสังคมไทย จึงพร้อมที่จะรับสิ่งใหม่ ๆ ที่ทำให้ชีวิตของตนเองสุขสบายขึ้น แม้ว่าสิ่งใหม่นั้นตนเองจะยังไม่เข้าใจอย่างแท้จริงก็ตาม

สิ่งสำคัญประการหนึ่งในบริบททางสังคมไทยระหว่าง พ.ศ.2371-2411 คือการก่อรูปความคิดทางสังคม ซึ่งสืบทอดจากสมัยอยุธยาและมีลักษณะคลี่คลายเรื่อยมาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่อย่างไรก็ตาม ลักษณะความคิดทางสังคมยังเป็นแบบจารีต ทั้งระบบการศึกษาและรูปแบบของความรู้ ในระยะหลังต่อมา แม้ว่าจะมีการปรับปรุงระบบการศึกษาและสอดแทรกคติหรือค่านิยมใหม่ใน "เนื้อใน" ของแบบเรียนก็ตาม ไม่ได้มีผลให้ระบบการศึกษาเปลี่ยนไปเพราะยังคงเน้นเรื่องอักษรวิธี การอ่านออกเขียนได้เป็นหลัก อาศัยการท่องจำมากกว่าระบบการศึกษาเพื่อให้เกิดความเข้าใจ²⁹⁶ การเรียนการสอนขึ้นพื้นฐานอาศัยวัดเป็นแหล่งสำคัญ สถาบันสงฆ์จึงยังคงมีบทบาทถ่ายทอดความรู้

²⁹⁵Ishii, *Sangha, State, and Society* :..., pp. 156-157.

²⁹⁶"สนทนาด้วยการสอนวิชาหนังสือไทย," *วชิรญาณ* ตอนที่ 12 (กันยายน ร.ศ. 114) :

ซึ่งบทบาทนี้จะมีในสังคมทั่วไปในรูปของการอบรมสั่งสอนทางศีลธรรม ศาสนพิธี หรือประเพณีปฏิบัติต่าง ๆ ด้วย ส่วนการศึกษาวิชาชีพเฉพาะก็ยังไม่กว้างขวางมากนัก เนื่องจากค่านิยมบางอย่างเช่นการหวังวิชา ผู้สอนบางคนกลัวศิษย์จะรู้เท่าทัน "...ตัวก็จะไม่เป็นอัครรรย จะมิผู้นับถือน้อยไป สอนแต่ต้น ๆ สอนไม่สิ้นเชิง..."²⁹⁷

รูปแบบของความรู้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นความจริงสัมบูรณ์และเจือปนด้วยความเชื่อทางเวทย์มนต์คาถา ทั้งยังปลูกฝังความเชื่อในพุทธศาสนาเป็นสำคัญ วิชาความรู้ที่ชนชั้นผู้ปกครองเห็นว่า 'ถูกต้อง' และสามัญชนมีโอกาสได้รับรู้ส่วนมากจะเป็นความรู้ด้านอักษรศาสตร์ เช่นการแต่งโคลงกลอน ความรู้ในวรรณคดี สุภาษิต²⁹⁸ แม้ว่า จะมีความรู้วิชาคำนวณ แต่สามัญชนคงไม่ได้ศึกษาหรือใช้อย่างจริงจัง ดังมีข้อสังเกตของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ว่า ในสมัยนั้นมีตำราคณิตศาสตร์ที่ดี ๆ แต่มิได้มีการศึกษากันอย่างลึกซึ้ง ผู้ที่เก่งในการคิดเลขยากๆ ได้รวดเร็วคือพ่อค้าและเสมียน ถึงกระนั้นก็อาศัยลูกคิดจีน²⁹⁹ นอกจากนี้ยังมีรูปแบบของความรู้ที่ครอบคลุมสังคมขณะนั้นคือ ความรู้เกี่ยวกับจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ แม้ว่าพลังการอธิบายความรู้นี้จะอ่อนลงไปเนื่องจากการท้าทายของความรู้ใหม่จากหมู่ชนชั้นผู้ปกครองปัญญาชน แต่ก็ยังคงมีพลังความเชื่อถือในหมู่สามัญชนทั่วไปอย่างมาก

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมดังกล่าวนี้จะช่วยให้มองเห็นถึงบริบททางสังคมไทยระหว่าง พ.ศ.2371-2411 อีกลักษณะหนึ่งว่า ยังคงเป็นสังคมที่มีความหลากหลายของวัฒนธรรมทางเชื้อชาติของสามัญชนหรือไพร่ มีการต่อสู้ทางกระแสความคิดแบบจารีตกับกระแสความคิดใหม่ซึ่งจะเป็นปัจจัยสำคัญ

²⁹⁷ พระศรีสุนทรโวหาร, ก.ม., "วิธีสอนหนังสือไทย," มิวเซียม (รัตนโกสินทร์) เล่ม 1 หน้า 208.

²⁹⁸ รัช เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม, หน้า 188-193. จะสังเกตได้ว่าแบบเรียนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะแต่งเป็นโคลงกลอน ทั้งยังมีแบบเรียนที่สอนแต่งร้อยกรองที่ลึกซึ้งพิศดารยิ่งขึ้น เช่นจินดามณี (2 ฉบับ) และในจารึกวัดพระเชตุพนฯ ยังเน้นความรู้ทางด้านนี้เป็นส่วนใหญ่ ทั้งการบรรยายเรื่อง สุภาษิต และการสอนวิธีแต่งร้อยกรองโดยตรง

²⁹⁹ ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 320.

❖ คัญประการหนึ่งในการต่อสู้ทางการเมืองของชนชั้นผู้ปกครอง และการแผ่กระจายของระบบเศรษฐกิจแบบเงินตราที่เป็นบรรยากาศของการ "ช่วงชิง" ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การเข้ามาของ "ความรู้ใหม่" โดยผ่านตัวแทนทางอารยธรรมตะวันตก (มิชชันนารีโปรเตสแตนต์) ในสังคมไทยช่วงสมัยนี้จึงเป็นประเด็นสำคัญประการหนึ่งในการศึกษาวิเคราะห์ต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย